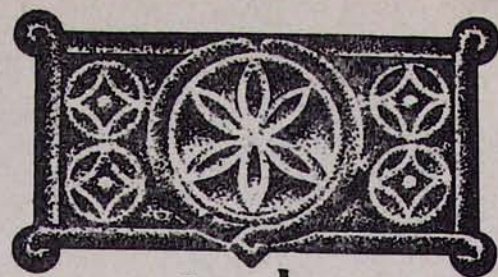

ԶՄԻԱԾԻՆ

ԽԷ
ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Ա. Գ. Ի.

1990

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Հայաստան՝ ցավ և սեր մարդկության	3
Աննայն Հայոց Կաթողիկոս Տ. Տ. Վազգէն Ա. Հայրապետի զատկական քարոզը արտասանուած Սուրբ Էջմիածնի Մայր տաճարում	6
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ Կոնդակը Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առթիվ	8
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ—Եկեղեցական բեմ. լուրեր	11
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ 1912—1920 թթ. ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (Հայաստանի Պետական Արխիվից)	13
Ն. ՏԵՐ-ՄԻՋԱՅԵԼՅԱՆ—Պատմական մի կոնդակ	45
ԱԳԱՊԻ ՆԱՍԻՊԵԱՆ—1915 և անգլիացի հայասերները	50
ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ—Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոս Սահակ Բ-ի ազգասիրական գործունեությունը և կիլիկիաբնակությունը	56
«ԾՈՒՆԵԱԴՅՈՒՆ» официальный журнал Эчмиадзинского Католикосата	61
«Etchmiadzin» official monthly of Holy Etchmiadzin	62
«Etchmiadzine» organe officiel du Saint-Siege d'Etchmiadzine	63

Խմբագիր՝ ԵՐՎԱՆԴԻ ՄԵԼԷՈՆՅԱՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine. Arménie, URSS

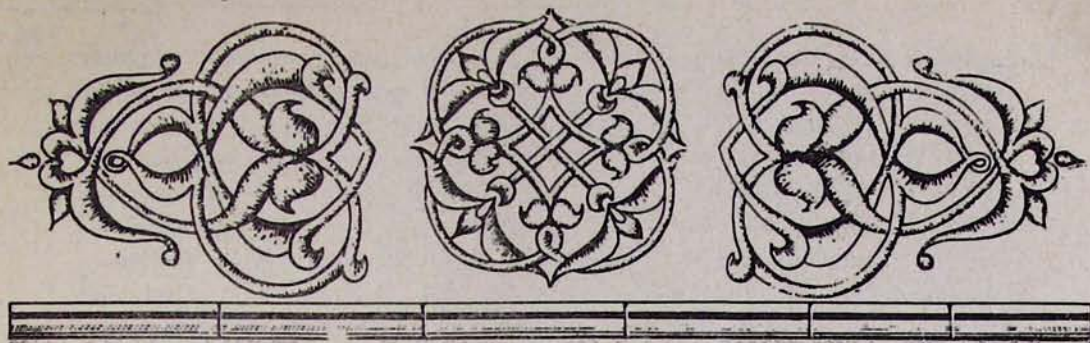
Հանձնված է արտադրության 11.07.1990 թ.: Ստորագրված է տպագրության 5.09.1990 թ.:
Տպագրական 4 մամուլ+3 ցերեղի, թուղթ 80×84¹/₈, պատվեր 842:

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի տպարան, 1990 թ.

Հ Ր Ա Մ Ա Ն Ա Ի

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ՝ ՑԱՎ ԵՎ ՍԵՐ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ

1915 թվական: Արդեն 75 տարի:

Նորից կանգնած ենք մեր ժողովրդի պատմության ամենամոռյալ թվականի առաջ: Այս անգամ, սակայն, մեր կեցվածքը ավելի խրոխտ է ու հույսը առավել արծարծ: 1988 թվականից սկսած Արցախյան շարժումը զարթոնք պարգևեց մեր ժողովրդին ամենուրեք: Զարթոնք կամքի և վճռակամության՝ տնօրինելու սեփական ճակատագիրը: Զարթոնք ոգու և ազգային արժանապատվության՝ կերտելու սեփական պատմությունը և, հոգևորքի մեջ անգամ, իր հոգու կրակից մի կայծ բաշխելու աշխարհին՝ այն մի քիչ ավելի լուսավոր ու մարդասեր դարձնելու համար: Եղել է մոռյալ ժամանակ ու Եղեռն է եղել, բայց հառնել է ազգը, պեծը կայծ է դարձել, կայծը՝ կրակ, ու կրակը՝ բորբոք հուր, և այդ բորբոք հուրով պողպեաց հայ հոգին, Հայաստանի հոգին, հավերժության ոգին:

1965 թ. Մեծ եղեռնի հիսնամյակի իր սրբազան կոնդակում ի՛նչ իմաստուն ընդհանրացում կատարեց Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետը.

«Մեր հինաւորց ազգի պատմութիւնը կենդանի յուշարձան մըն է, մարդկային աշխարհի հորիզոնին վրայ բարձրացող, շաղախուած ու մարմին առած նահատակներու 'արիւնով, քարիին ու գեղեցիկին ծառայելու ստեղծարար հանճարով և սեփական ազգ ու ազատ հայրենիք կերտելու սրբազան կիրքով, այն օրէն մանաւանդ, երբ Աւետարանի լոյսը իջաւ ի Հայաստան աշխարհ: Քրիստոսի Աւետարանով՝ հայ ժողովուրդը հաւատաց կեանքին, հաւատաց լոյսին ու շինարար աշխատանքին...»:

Ու Քրիստոսի Եկեղեցին՝ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցին, մշտապես կիսեց իր հավատացյալ հոտի տագնապն ու ուրախությունը, իր լուսամիտ հայրապետների ողջախոս պատգամներով փրկության ուղի նշեց

ազգի ամենածանր օրերին, վամպերի կիսախաւար խուցերում առկայծ սրահեց լուսավորության ու մշակույթի ճրագը և այդ առկայծ լույսը դարձրեց հույս ու հավատք ապագայի նկատմամբ: Թեկուզ միայն այս դերի համար հայ մարդը պաշտամունք պետք է տաճի Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցու նկատմամբ. Եկեղեցին երբեք չլքեց իր հոտին, ու դեռ երկար կողեցի մեր ժողովուրդի պատմությանը: Եկան նոր թշնամիներ, նայեցին Արարատի սեզ ճակատին ու անցան: Նրանցից ոմանք անհետացան պատմության մութ քաւիղներում, իսկ հայ ժողովուրդը իր ոգու առկայծ ճրագը պահեց անմար և վերջին՝ մոտ-վեցհարյուրամյա պետականությունից զուրկ գոյավիճակից հետո հասավ համաշխարհային բոլոր ալեկոծումների ժամանակաշրջան: Կործանվում էին դարավոր կայսրություններ, փոփոխվում էին համամարդկային արժեքախիւները, և թվում էր, թե ուր որ է կհնչի ժողովուրդների ազատության շեփուրը: Բայց պայթեց համաշխարհային պատերազմը: Առաջինը, որ իր ընդգրկումով սպառնաց ողջ քաղաքակիրթ աշխարհին. խախտվեց ուժերի հավասարակշռությունը և պայթեցին թնդանոթները: Մթագնեց երկնակամարը և հայոց երկնքի վրա, որովհետև Օսմանյան կայսրությունը իր հոգևարքի ջղաձգումների մեջ հաշվեհարդար էր տեսնում ազգային փոքրամասնությունների հետ: «Հայկական Հարցը» վաղուց դարձել էր միջազգային քաղաքականության լծակներից մեկը: Ուրեմն և հայ ժողովուրդը դառնում էր միջազգային քաղաքականության հիմնատարներից մեկը, և այդքանով անցանկալի Օսմանյան կայսրության քաղաքական հեռագնա ծրագրերի համար: Փոխվեց համիդյան բացարձակատիրությունը, բայց չվերացավ նպատակը. Օսմանյան փլուզվող կայսրությունը դարձավ ավելի թուրքական, առավել ազգայնական և անհամեմատ ավելի նպատակասլաց: 1914 թ. օգոստոսյան պատերազմը ստեղծեց լավագույն պայմաններ լուծելու գոնե Թուրքիայի ներքին խնդիրները, հաշվեհարդար տեսնելու ազգային փոքրամասնությունների հետ:

Իսկ արդարացման առիթը կար. հույները դուռ էին բացում քրիստոնյա աշխարհի միջամտության ազգայնամոլ Թուրքիայի գործերին, հայերը ռուսամետ էին և կարող էին օգնել թշնամի Ռուսաստանին՝ իրականացնելու իր դարավոր երազանքը՝ իջնելու դեպի Միջերկրական: Ռուսական «Տաք ջրերի» քաղաքականությունը կարող էր լուծվել ամեն մի շեշտակի հարձակումով: Ուստի պետք էր «հայերից և հույներից դատարկել» Ռուսաստանի հետ ճակատային գիծը: Իսկ այդպիսի ճակատային գիծ էր ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Այստեղ այլընտրանք չկար. առկա էր պայմանը՝ **պատերազմական խառնաշփոթ**. ներկա էր հանցակազմը (հաշն աշխարհի՝ արդարացուցիչ դեպք հանցանագ)՝ **ռուսասիրության**, իրագործվում էր ծրագիրը՝ «չկա հայ, չկա Հայկական հարց»: 1915 Ապրիլի 24-ը միջնարարն էր միայն հայաջինջ քաղաքականության այն շղթային, որ հյուսվեց Սասունի ու Ադանայի ջարդերով, գոյատևել Բաքվով ու Ծուշիով՝ ընդգրկելու համար ամբողջ Արևմտահայաստանը, հանգելու համար Սուվգայիթին ու 1990 թվականի հունվարի 13-ի Բաքվին: Այստեղ նույնպես Հայ Եկեղեցին անբաժան մնաց ժողովրդի ճակատագրից: Բազմաթիվ հոգևորականներ մահատակվեցին, ու շատեր Սարդարապատի մարտերում կոնցին լքյալ ժողովրդի նոր հաղթանակը: «Վառեցան զինու հոգւոյ արիաբար ընդդէմ մահու»:

Այսօր 1915 թ. Ապրիլի 24-ի՝ Մեծ եղեռնի 75-ամյակի առաջ անիմաստ է այլևս որոնել արդարացում կատարվածի կամ ժխտել այն, ինչ ապացուցված է հարյուրավոր փաստաթղթերով, վավերագրերով, պատկերներով ու գրքերով: Եվ իթթիհատական ազգայնամոլների այսօրվա հետևորդները գոնե Պիղատոսի քաջությունը չունեն իրենց ձեռքերը լվալու հայ ժողովրդի արյունից («եղել է, բայց մենք չենք եղել» չքմեղանքով), սակայն պատմության դատաստանի առաջ ոչինչ անհաղթելի չէ, և արդարությունը միշտ գալիս է, թեկուզ ուշացած:

Մեր հույսը մենք ենք ու մարդասերները: Մարդասիրությունը քաղաքականություն չէ, գիտենք, բայց մարդկությունը առավել մարդասեր է դառնում օր առ օր, և դա լավ հույս է: Վկա 1988 թվականի ահեղ երկրաշարժը: Երկրագունդը ափերի մեջ առավ աղետոյալ Հայաստանը, Հայաստանը դարձավ մարդկության ցավը, ու հալածանք, որ Հայաստանը մի օր կդառնա մարդկության սերը, ու կապաքննվեն մեր վերքերը, ու գալլն անգամ կլիզի թաթերն ու դարավոր արյան գարշահոտ կզգա իր ժանիքների տակից, քանզի մարդկությունը իր այս փոքր ածուխից միայն հոգու շռայլություն է տեսել, համաշխարհային մտքի անդաստանում ափսոս գեղեցիկի պաշտամունք է տեսել, ու պիտի գուրգուրա նրան ու անվտանգ պահի, քանզի մարդկության հոգու ջերմության մի կայծն էլ հայ ժողովրդի ոգու արգասիքն է:

Արդեն 2000 տարի է, Քրիստոսի Ավետարանը հնչում է այս բարձր լեռներում՝ տարերքի ու արհամիրքի պահերին:

Եվ այսօր ժողովուրդը նոր եռանդով ու հույսով հայացքը սևեռել է դեպի Եկեղեցին, և Մայր Եկեղեցին հուսախաբ չի անի իր զավակներին: Ամենայն Հայոց Հայրապետը իր ողջախոհ գգոնությամբ հսկում է իր հոտի անդորրը՝ աղոթելով առ Աստված, որ մարի կրակն այս տազնապահարույց, և սեր բաշխի մարդկանց մեր փոքրիկ ածուխ նկատմամբ, որն իր ողջ պատմությամբ մարտակիցն է ճշմարտության և արդարության:

Իսկ Եղեռնի 75-ամյակին Ամենայն Հայոց Հայրապետը վճռական պատգամեց.

«1915-ի ցեղասպանությանը զոհ գնացած հայոց հոգիները այսօր մեզ հետ են և միանում են մեր աղօթքներին, մեր մաքառումներին: Նրանք քաջալերում են ու զօրացնում մեզ և պատգամում բոլորիս՝ անշեշ պահել նրանց ուխտը, ամուր կախպանել մեր ազգային հառատամբն ու հառաքական կամեցողությունը, միասնական ուժերով յաղթահարելու համար մերօրեայ դժուարությունները, գործելով ողջմտությամբ ու հեռատեսությամբ, երբեք մոռացութեան չտալով անցեալի մեր կործանարար փորձությունները»:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ՎԱԶԳԷՆ Ա.
ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԶԱՏԿԱԿԱՆ ՔԱՐՈԶԸ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԱԾ
ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱԾԱՐՈՒՄ
(15 ապրիլ 1990 թ.)

«Յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն»:
«Քրիստոս յարեալ ի յնեղոց», ձեզ և մեզ մեծ սուտիս:

Սիրեցեալ հաւատացեալներ Մեր ի Հայաստան և ի սփռու աշխարհի,
Այսօր Ամենայն Հայոց Սուրբ Եւփածմէն, բերում ենք բոլորիդ հրա-
շալի անտիսը թէ՛ ճշմարտապէս «յարեալ Քրիստոս ի մեղոց և մեզ
զկեանս պարգևեաց»:

Այսօր լուսաւորում են աշխարհի բոլոր հորիզոնները Սուրբ Յարութեան շնորհներով, զի Քրիստոսի ամենափրկիչ անտիսը գովերգում են երկնքի հրեշտակները, իսկ երկրի վրայ փառաբանում են բոլոր յուսացեալ մարդկանց հոգիները:

Այսօրուայ տօնը մեր խորտեում արթնացնում է այն անասելի ուխտ-
խոյսիւնը զոր ապրեցին իդարեր կանայք, Յիսուսի դատարկ գերեզմանի
առաջ: Արթնացնում է այն փրկարար յոյսը թէ՛ «որպէս Ադաման ամենե-
քին մեռանին, նոյնպէս և Քրիստոսով ամենեքեան կենդանացին» (Ա.
Կորնթ. ԺԵ 22):

Մեր յոյսը մնալով հանդերձ յարուցեալն Քրիստոս, այսօր չենք կարող
չտեսնել այն վերիվայրումները, այն փոթորիկները որ կուտակում են աշ-
խարհի ճանապարհների վրայ: Հետզհետէ զգալի է դառնում թէ մեր երկ-
րագունդը գլորում է դէպի ոլորտը աւելի տագնապալի իրավիճակների,
յիլ ամէն տեսակի անճանախտեւելի հեռանկարներով:

Յաճախ մղում ենք մտածելու թէ մեր օրերի մարդկութիւնը չի կարող
ինքն իրեն դեկավարել բաւարար իմաստութեամբ: Ներկան անապահով
է, իսկ ապագան՝ անորոշ: Դէպի ո՞ւր է գնում մարդկային աշխարհը...:

Այս կացութեանց առաջ կանգնած, արդեօք ժամանակը չէ՞ որ հիմ

խոստումներից յուսախաբ բազմությունները, իրենց դեմքը դարձնեն դեպի դատարկ գերեզմանը Յիսուսի, դեպի լույսերը այդ գերեզմանից ճառագող: Մեր աղերսն է այսօր, որ Քրիստոս նոր լույս սփռի մեր օրերի՝ նոր ուղիներ որոնող մարդկության վրայ, զի նա յաւէտ մնում է «ճանապարհ, ճշմարտութիւն և կեանք» (Յովհ. ԺԴ 6):

Մեր օրերի ալեկոծ աշխարհի ջրերի վրայ նաւարկում է նաև մեր փոքրը ազգի դիրաբեկ նսւը ի Հայաստան, ուր գոյատևում է մեր ժողովրդի մայր զանգուածը: Հայաստան, քար ու լոյս մեր աշխարհը, ուր հայերը ապրում են ու մաքառում իրենց նախնեաց քրիստոնէական հաւատքով, իրենց ազգային ինքնութեան գիտակցութեան նոր զարթօնքով, իրենց կապոյտ երազանքներով, իրենց՝ ինքնիշխան ու ազատ ապրելու կամքով:

Քրիստոսի Յարութիւնից յետոյ, Սուրբ Հոգւոյ էջքը հրեղէն լեզուններով՝ առաքելալների ու ազգերի վրայ, խորհրդանշում է ոչ միայն գաղափարը՝ Եկեղեցւոյ մէջ բոլոր ազգերի միաւորման ու եղբայրութեան, այլև աստուածային կամքը և տնօրինումը՝ որ ազգութիւնների փոխադարձ սիրոյ միութեան մէջ, անաղարտ պահպանուի ամէն մի անհատ մարդու և ամէն մի ազգութեան ոգեկան ինքնութիւնը, շնորհուած բոլորին հաւասարապէս Սուրբ Հոգւոյ ճառագայթումով:

Այս դաւանանքը եղել է ու մնացել նաև մեր Մայր Եկեղեցու, մեր ազգային Եկեղեցու գոյատևան և պատմական զարգացման ուղին:

Քրիստոսի Եկեղեցին տիեզերական է, և Հայ Առաքելական Եկեղեցին իր ազգի սահմանների մէջ իրականացնում է այդ տիեզերականութիւնը ստեղծագործօրէն, իրեն յատուկ ազգային ինքնւորոյն ձևերի մէջ:

Զի իբրև ազգութիւն, այսինքն՝ իբրև ոգեկան, մշակութային և բարոյական գոյաւում, մեր ժողովուրդը ծնունդ է առել ու կազմաւորուել Քրիստոսի Յարութեան լոյսի դրոշմամբ և պատմականօրէն մարմին խոել ու բխրեղացել, մեր ազգային Եկեղեցու ու ազգային մշակոյթի անկորնչելի արժէքներով:

Բոլոր լոյսերի լուսաբացի այս զատկական առաւօտեան, երբ մեր ողջ ազգը ինք ևս, ի Հայաստան և յարտասահման, տառապում է արդարութեան ծարաւով, Մենք մեր աղօթքն ենք վերադառնում առ Փրկչին մեր Քրիստոս որ լուսաւորի նրա ճանապարհը և զօրացնի նրա զաւակների սիրտն ու հոգին իր կենարար Յարութեան շնորհներով, զի «Երանի որ քաղցեալ և ծարաւի իցեն արդարութեան, զի նոքա յագեցին» (Մատթ. Ե 6):

Արդ, սիրեցեալ ժողովուրդ մեր, Փրկչին մեր Քրիստոսի լոյս յարութեամբ «հաւատով արդարացուած, խաղաղութիւն ունենանք Աստուծոյ հետ... այլև պարծենանք մեր նեղութիւնների մէջ ևս, քանզի գիտենք որ նեղութիւնները՝ համբերութիւն են բերում, համբերութիւնը՝ փորձ, փորձը՝ յոյս: Եւ չոյսը երբեք չի ամաչեցնում, որովհետև Աստուծոյ սէրը սփռում է մեր սրտերում Սուրբ Հոգւոյ միջոցով» (Հռովմ. Ե 1—5):

Ենթահը յարուցեալ Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եղիցին ընդ ձեզ. ամէն:

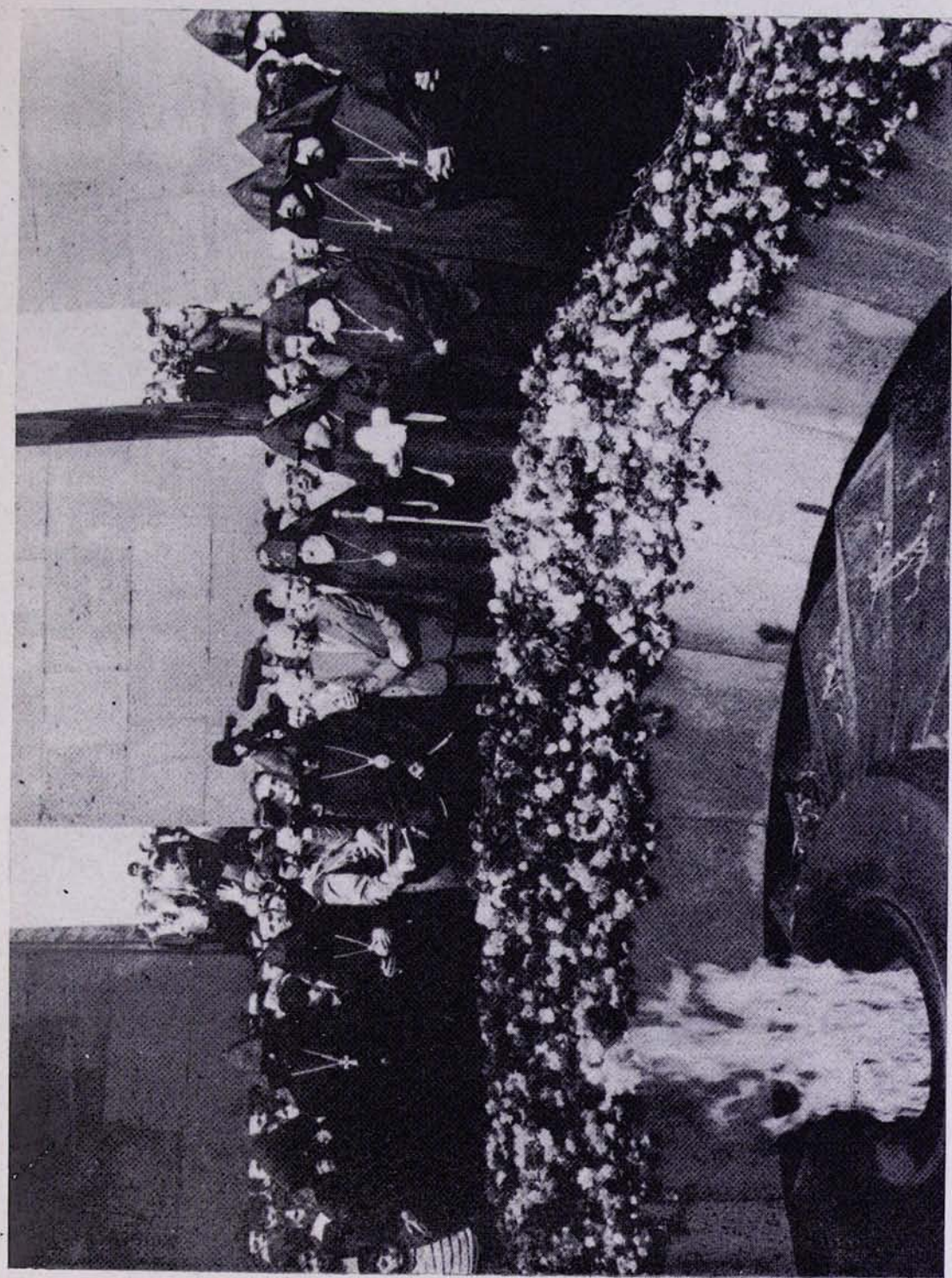

ԱՄԷՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿՐ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ 75-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹՎ

ՎԱԶԳԷՆ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ,
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱԶԳԻՍ,
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ,
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ
ԱԹՈՒՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

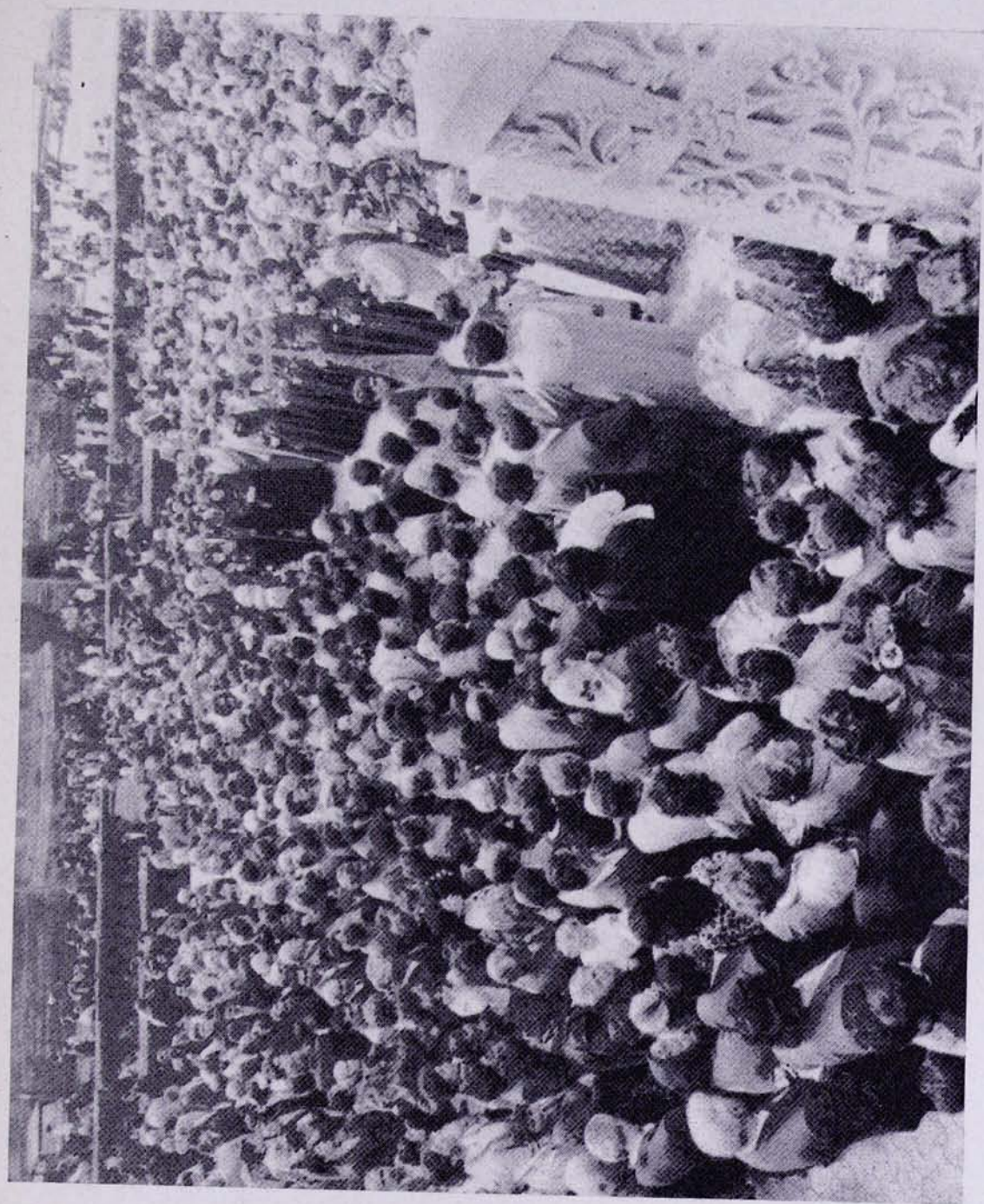
ՔՐԻՍՏՈՍԱՎԱՆԴ ՄԻՐՈՅ ՈՂՋՈՅՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻՒԿԻՈՅ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻՆ, ՊԱՏՐԻԱՐԶԱԿԱՆ ՏԵՂԱՊԱՀԻՆ
ՀԱՅՈՑ ՍՐԲՈՅ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ Տ. ԹՈՐԳՈՄԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ,
ՊԱՏՐԻԱՐԶԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍՈՅ Տ. ԾՆՈՐՀՔԱՅ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ, ՀԱՄՈՐԷՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ,
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՑ, ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՑ, ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ ԵՒ
ՍԱՐԿԱԽԱԳԱՑ, ԹԵՄԱԽԱՆ ԵՐԵՍՓՈՒՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ,
ԹԵՄԱԿԱՆ ԵՒ ԹԱՂԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆԷԻՑ
ԵՒ ՄԻՐԵՑԵԱԼ ՀԱՄԱՅՆ ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Այսօր 24 Ապրիլի 1990 Փրկչական ամի, մեր համայն հաւատաւոր
ժողովուրդը, Մալր Հայաստանից, Արցախի բարձունքներից և Սփիւքի
տարածքից հոգևին քայլում է լուռ ու ինքնամփոփ դէպի Ծիծեռնակաբերդը

ՄԵՇ ԵՂԵՌՆԻ ՄՈՒՐԲ ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ԱՆՄԵՐ ՀԻՇՏԱԿԻ ԵՎ ԱՆՄԱՐ ԿՐԱԿԻ ԱՐԱՋ

(24 ապրիլ, 1980 թ.)

ՄԵԾ ԵՂԵՐՆԻ 75-ԱՄՅԱԿ ԼՈՒԹԻՎ ՀՈԳԵՀԱՆԳԻՍ ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐԻ ԾՐԶԱՓԱԿՈՒՄ

(24 ապրիլ, 1980 թ.)

քաղաքամայր Երևանի, իր կրծքի տակ ծրարած մեծ վիշտը երկու միլիոն իր հարազատների, որոնք նահատակուեցին 1915—1923 տարիների ընթացքում Օսմանեան կայսրութեան տարածքի վրայ, ծրագրումովը և գործադրումովը «Երիտ-Թուրք» ղեկավարների:

Մեր Մայր Եկեղեցին, մեր ազգը ամբողջ այսօր վերստին ապրում են զարհուրանքը մեր պատմութեան Մեծ Եղեռնի ու աղօթում զոհուածների հոգիների համար. և ուխտ են անում սուրբ պահելու նրանց նահատակութեան յիշատակը ու հաւատարիմ մնալու նրանց լոյս երազանքներին:

Արևմտահայերի ցեղասպանութիւնը, Երիտ-Թուրք ազգայնամով ղեկավարները ծրագրեցին և ի գործ դրեցին, նպատակ ունենալով բնաջնջել ամբողջ մի ազգաբնակչութիւն, բաց անելու համար ճանապարհ դէպի իրականացումը համաթուրքական մի կայսրութեան: Այդ խաւար ծրագրին զոհ գնաց պատմական Հայաստանի արևմտեան հայութիւնը:

Փրկուեց միայն Արևելեան Հայաստանի ազգաբնակչութիւնը, շնորհիւ Սարտարապատի Մայիսեան Յաղթանակի և ստեղծումովը հայ մորազոյն պետութեան, 1918 թուին, որը մոր պայմաններում գոյատևում է մինչև մեր օրերը, հանդիսանալով միակ խարիսխը հայ ժողովրդի գոյատևման և գրաւականը նրա պետականութեան ամրապնդման Արարատի փեշերին:

Հայոց կոտորածների 75-ամեակի սեմին, մեր Եկեղեցին ոգեկոչում է իր ժողովրդի նահատակումը՝ աղօթքով ու աղերսով առ Աստուած, որ նրանց յիշատակը յաւիտ պայծառ մնայ երկնային արքայութեան մէջ ու նաև երկրի վրայ՝ յանրած անմոռաց, որպէս ոգեղէն մի յուշարձան սգոյ և վերածննդի:

Այսօր, մեր պատմութեան մեծագոյն արհաւիրքը ոգեկոչում ենք մեր հայրենի կեանքի տագնապալի ներկայ վիճակում, երբ ողբում ենք նաև մոր զոհեր, պատմական Արցախի մեր զաւակների արդար պայքարի ճանապարհին:

Աստուած է վկայ, քաղաքակիրթ ողջ մարդկութեան խիղճն է վկայ, որ Արցախի հայերի ազգային ազատ ինքնորոշման իրաւունքը Մայր Հայաստանին միանալու, թէ արդար է, թէ օրինական և թէ համաձայն մարդու իրաւունքների հրամայականին:

1915-ի ցեղասպանութեանը զոհ գնացած հայոց հոգիները այսօր մեզ հետ են և միանում են մեր աղօթքներին, մեր մաքառումներին: Նրանք քաջալերում են ու զօրացնում մեզ և պատգամում բոլորիս՝ անշէջ պահել նրանց ուխտը, ամուր պահպանել մեր ազգային հաւատամքն ու հաւաքական կամեցողութիւնը, միասնական ուժերով յաղթահարելու համար մերօրեայ դժուարութիւնները, գործելով ողջմտութեամբ ու հեռատեսութեամբ, երբեք մոռացութեան չտալով անցեալի մեր կործանարար փորձութիւնները: 1915-ից յետոյ, հայ ժողովրդին ներելի չէ սխալ կողմնորոշուել, քանզի արդի մեր Մայր Հայրենիքի քաղաքական անվտանգութիւնն ու տնտեսական զօրացումը խորհրդային բազմազգ ինքնիշխան ազգութիւնների ընտանիքում, գերագոյն երաշխիքներն են մեր ազգի ապագայ գոյատևման:

Մենք մոյճիսկ յուսով ենք, որ կը գայ այն օրը, երբ աշխարհի ժողովուրդները, նաև մեզ հարևան թուրք ժողովուրդը, մեզ հետ կը խոնարհուեն հայոց նահատակների յիշատակի առջև:

«Քրիստոս Որդի Աստուծոյ անոխակալ և բարեգութ, յիշեա զհոգիս քիւրաւոր նահատակաց մերոց և դասաւորեալ պայծառացո զնոսա ընդ սուրբս քո, զի դու ես դատաւոր կենդանեաց և մեռելոց»:

Այսու Մեր կոնդակով հրաւեր ենք կարդում մեր եկեղեցիներին ի Հայաստան և ի ակիոս աշխարհի, որ տարույս 24 Ապրիլին կատարուեն հանդիսաւոր արարողութիւններ Սուրբ Պատարագի և հոգեհանգստեան՝ ի խաղաղութիւն ու ի լուսաւորումն ցեղասպանութեան զոհ գնացած հայոց հոգիների և ի մխիթարութիւն մեր սգակիր ժողովրդի:

«Զարթիր և հայեաց, Տէր, յիրաւունս իմ, ի դատաստանս իմ. և իրաւ արա ինձ ըստ արդարութեան քում (Սաղմոս ԼԴ—23), զի հզօրիչ իմ և ապաւեն իմ դու ես» (Սաղմոս Լ—4): Ամէն:

Կարգ ընդ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուա կոնդակս ի 3 Մարտի
1990 Փրկչական ամի,
և ի տումարիս Հայոց ՌԵԼԹ
ի մայրավանս Սրբոյ Էջմիածնի:
ՀՄՐ. 1671

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԵՄ. ԼՈՒՐԵՐ

Ապրիլի 1-ին, կիրակի.—Գալստեան:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Սուքիաս արք. Տերտերյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց Ս. Աբրահամ վրդ. Մկրտչյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Ապրիլի 4-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհափառում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, տեղի ունեցավ միաբանական հերթական հավաքույթ:

* *

Ապրիլի 8-ին, կիրակի.—Ծաղկազարդ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Ստեփանոս վրդ. Չաքալյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Ուսանեալ Բարձրելոյն, օրհնեալ որ գաւառ յանուն Տեառն» (Մարկ. ԺԱ. 9) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Ապրիլի 12-ին, հինգշաբթի.— Աւագ հինգշաբթի: Յիշատակ ընթերցեաց Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Եղիշե ավագ քին. Բաղդամյանը:

* *

Ապրիլի 14-ին, շաբաթ.— Աւագ շաբաթ: Ծրագալույց Ջատիկ:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա, ա. պատարագ մատուցեց Ս. Ներսես արքեպս. Պողոսապլյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Ապրիլի 15-ին, կիրակի.—Ջատիկ: Յարութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ ա. սեղանի վրա օրվա մեծ տոնի առթիվ, հանդիսավոր ա. պատարագ մատուցեց Ամեն

նայն Հայոց Կաթողիկոս Ս. Տ. Վազգեն Ա-ը և «Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց:

* *

Ապրիլի 16-ին, երկուշաբթի.—Յիշատակ մեռելոց:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Ս. Մակար քհն. Տերտերյանը:

* *

Ապրիլի 22-ին, կիրակի.—Կրկնագատիկ (Նոր կիրակի):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Ս. Նարեկ քհն. Մատարյանը:

«Հայր մեր»-ից առաջ բովանդակալից քարոզ խոսեց Մայր Աթոռի դիվանապետ գերաշնորհ Ս. Ներսես արքեպս. Պոգոպայանը՝ «Նոր խորանիդ արեգական արդարութեան նոր օրհնութիւնն տացուք և անդադար փառաւորեցուք» (Ծարական) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

* *

Ապրիլի 24-ին, երեքշաբթի.—Յիշատակ քիրաւոր նահատակացն մերոց, որք կատարեցան լընթացս Համաշխարհային առաջին պատերազմի, յԱրեւմտեան Հայաստան:

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Ս. Նայթան վրդ. Հովհաննիսյանը: «Հայր մեր»-ից առաջ պատարագիչ հայր սուրբը ընթերցեց Վեհափառ Հայրապետի՝ Մեծ Եղեռնի 75-ամյա տարելիցին նվիրված կոնդակը (տես էջ 6):

Հավարտ պատարագի նահատակաց հուշարձանի մոտ կատարվեց հոգեհանգիստ՝ նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի:

* *

Ապրիլի 29-ին, կիրակի.—Աշխարհամատրան (Կանաչ կիրակի):

Այսօր Մայր տաճարում, Ավագ և սեղանի վրա, և պատարագ մատուցեց Ս. Ստեփանոս վրդ. Չաքայանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզ խոսեց՝ «Ամէն ամէն ասեմ քեզ, եթէ ոչ որ ծնցի ի ցրոյ և ի Հոգւոյ, ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ» (Յովն. Գ 5) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԸ ՈՂՋՈՒՆՈՒՄ Է ՆՈՐԱՎԱԶՄ ՍՎԱՌԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԻՆ

(19 ապրիլ, 1890 թ.)

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
1912—1920 թթ. ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
(ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻՑ)

ՎԵՀԱՓԱՌ ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Հայրական հոգածութիւնն, որով Ձեր Վեհափառութիւնն իր հեռագրով հրամայած էր մեզ տեղեկութիւն հաղորդել փութով Հայաստանի մերազնեից վիճակին վրայ, շնորհապարտ թողոց զմեզ և միանգամայն սրտապնդեց, յոյս ներշնչելով որ կարելի պիտի լինի ուր ուրեմն Ձեր աղօթից և օժանդակութեան շնորհիւ հնարել դարմանն ա՛յն չարեաց, որ կ'սպառնան մեր ազգային էութեան: Կ'սպասէինք ազգովին և լի յուսով որ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետքը, որ քանդեց հայոց արեամբ ողողուած բռնապետական նախորդ դրութիւնը, այլևս վերջ գտնեն այդ անլուր չարիքները, սակայն ցաօք սրտի կը հարկադրուինք հաստատելու որ իրաց վիճակը հայոց նկատմամբ որևէ նպաստաւոր փոփոխութիւն չ'կրեց, և Աստանայի ահաւոր կոտորածով սկսաւ ա՛յնպիսի մոր շրջան մը, ուր անպակաս եղան ամենուրեք մորանոր չարագործութիւնք, որոց ի մասնաւորի թատր դարձան վերջերս Վանայ, Ադրամարայ, Բաղէշի, Մշոյ և Սղերտի վիճակները: Նոր ի մորոյ հասած հեռագրեր գումեցին սպաննութեանց, ասարաւորութեանց, առևանգումներու դէպքեր, և բռնազբօսիկ իսլամացումներ, մոյնիսկ անչափահասներու, որք տեղական իշխանութեան պաշտօնէից աչքին առջև և անոնց անտարբերութեան, չ'ըսենք գաղտնի համամտութեան կամ մեղսակցութեան շնորհիւ ի գործ կը դրուին մերազնեից դէմ, որ անգէն ու անպաշտպան կը գտնուին խուժողոյս ու զինեալ խուժանին առջև, խաղալիք թողուած անոր մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարաւն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և աւարները շարունակելու, և կ'սպառնայ սպառսպտո չքացնելու հայ ժողովուրդը, եթէ անմիջական ու իրական միջոցներ ի գործ չ'դրուին պաշտպանելու համար զայն:

Քանի, քանի անգամներ Բ. Դրան ուշադրութեան և տնօրէնութեան ներկայացուած էր արդէն՝ հայաքնակ նահանգներու ողբալի վիճակը, քանի քանի թագրի մատուցուած են Բ. Դրան, թէ՛ հողային գրամանց խնդրոյն կարգադրութեան համար, որ երկրագործ ժողովուրդը զրկած է իր ապրուստի միջոցէն, և թէ՛ այլազան հարստահարութեանց վերջ տրուելու խնդրա-

նօք, և խոստումներ ընդունուած, որպիսիք են՝ Լիազօր Հանձնաժողով կարգել, ամէն ինչ ի տեղիոջ քննելու և ի գործ դնելու համար արդարութիւնը, զինուորական զօրութիւն ղրկել՝ զսպելու համար չարագործներու ոհմակը, բայց այս խոստումաց և ոչ մին գործարարուեցաւ, մինչև որ իրերն եկան հասան ներկայ դատնագին վիճակին, ուր հարկադրուեցանք վարչական պատգամաւորութեան մը հետ դիմել Տէրութեան բոլոր նախարարաց, պարզել իրաց վիճակն, և այս անգամ դատնացած հոգով ու ճարահատ, բռուն կերպով բողոք բառնալ ա՛յն չարագործութեանց մասին, որ նոյն իսկ սահմանադրական կառավարութեան մ'օրով ի գործ կը դրոյին բազմաշարքար ծողովորդի մը դէմ, որու բաժին եղած է միշտ տառապիլ իր հայրենի հողին վրայ, և սակայն ընդհանուր երկրին զարգացման ու քաղաքակրթութեան մէկ զօրեղ ազդակն եղած է, կատարելով իր քաղաքացիի ամէն պարտականութիւններն, և միշտ այս Տէրութեան բարգաւաճման ու զօրութեան մէջ փնտռելով իր օգուտը: Ըստ սովորականին դարձեալ խոստումներ եղան ազդու հրամաններ ուղղելու գաւառական իշխանութեանց, պատժելու և զսպելու չարագործները՝ հրամաններ՝ գորս փութացինք հաղորդել մեր Առաջնորդարաններուն և սակայն ի պատախաճ Մուշէն, Բաղէշէն և Սղերտէն գուժաբեր հեռագրեր հասան մեզ նոր ի նորոյ, ծանուցանող թէ ո՛չ մէկ գործարարութիւն տեղի չէ՝ ունեցած, թէ՛ վիճակն կը շարունակէ և թէ՛ ժողովորդը մատնուած է նոյնիսկ ընդհանուր կոտորածի վտանգին:

Ահաւասիկ, Վեհափառ Ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիոյ Ձեր հօտին վիճակը, յարստն կեղեքում, անվերջ և անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերութիւն կառավարութեան կողմէ, յուզմունք ազգին մէջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմէ ալ բողոք և առաջարկ, դիմելու ուր որ անկ է և հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար:

Ձեր Վեհափառութեան հրամանին համաձայն պարզելով իրաց այս վիճակը, նախ պարտաւոր կ'զգանք զմեզ Ձեր Վեհափառութեան յայտնելու թէ ինչպէս մեր նախորդներն, նոյնպէս և մենք չենք թերացած կատարելու մեր պարտականութիւնը և հետապնդելու, կենաց, ընչից և պատուոյ ապահովութիւն հաստատել տալու համար հայաբնակ նահանգաց մէջ, և յետոյ ըստ որում մեր ձեռք առած միջոցներն այլևս ապահովութիւն չեն ազդեր մեզ փափաքուած արդիւնքը յառաջ բերելու, ըստ որում Ձեր Վեհափառութիւնն իբր Հայր Հասարակաց՝ կը պահանջէ մեզմէ իր հօտին անդորրութիւնն ու ապահովութիւնն, և ըստ որում իր բարձր դիրքով և պաշտօնական յարաբերութեանց դիրքութեամբ և ընդհանուր կացութեան գիտակցութեամբ ի վիճակի կը գտնուի մեզ տալու կարևոր հրահանգներն, կը խնդրենք որ շնորհ բերէք մեզ հաղորդել Ձեր խորհուրդն, որով կարելի պիտի լինի որոշել ա՛յն ուղղութիւնն, որու հետևիլ բանաւոր և գործնական կրնայ լինիլ և սատարել իրաց ելք մը գտնելու, որով և փրկելու զմեզ թէ՛ ազգին և թէ՛ Ձեր Վեհափառութեան առջև պատախաճատու մնալու դժբախտ հարկէն, և նոյն իսկ խղճի խաթէ, զոր կ'զգանք հանապազօր, տեսնելով Թուրքիոյ Ձեր հոգևոր հօտին տառապանքն, անոր անէացման համար ի գործ դրուած **անողորմելի ծրագիրը** (ընդգծումը՝ խմբ.), և մեր աղերսներուն և բողոքներուն ապարդիւն մնալը:

Այն ունելով, ուրեմն, Վեհափառ Ս. Հայրապետ, ստանալ Ձեր Վեհափառութեան հրահանգներն, կը մատուցանենք գաւառներէ վերջերս հասած

հեռագրերուն և Բ. Դրան մատուցուած քանի մը թագրիրներու հալերէն
թարգմանութիւնը և կը խոնարհինք ի համբոյր Ս. Աջոյն հասարակաց հօրդ
նոգևորի:

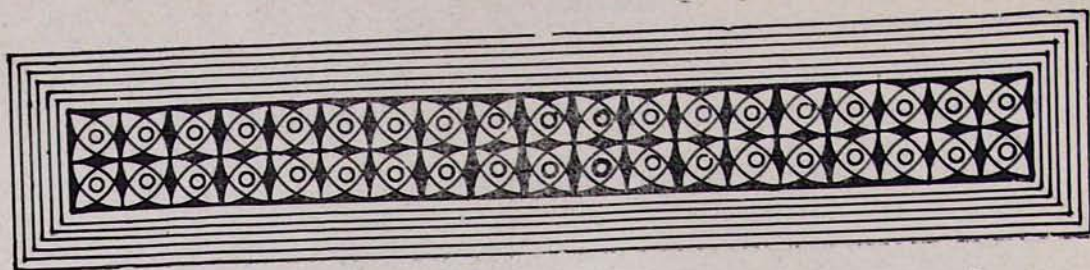
Մնամք խոնարհ որդի Ձեր Վեհափառութեան

ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԶԻՈՅ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԷԵՊՍ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

4 սեպտեմբեր 1912

Դ. 15, թ. 31—33

Մասնատր (ստանձնարար)

26 Սեպտ. 1912 թ.

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ ՍՐԲԱԶԱՆ ԵՂԲԱՅՐ Ի ԲՐԻՍՏՈՍ

Հեռագրական տեղեկությունները չափազանց ցաւալի կերպով են ակարագրում մեր ժողովրդի վիճակը Տաճկա-Հայաստանում: Ձեր Ամենապատուութեան սեպտեմբեր 4 թուակիր գրութիւնը ներփակեալ թաքրիրով հաստատում է նոյնը, որ մե՛ծ վիշտ և կսկիծ պատճառեց մեզ, Ս. Էջմիածնի միաբանութեան և Կովկասահայ ժողովրդին: Այս առթիւ ստացել ենք Ռուսաստանի զանազան քաղաքներից, նոյնպէս Ամերիկայի և Եգիպտոսի հայերից ցաւակցական հեռագիրներ, որոնք բոլորն էլ օգնութիւն են հալցում, խնդրելով մեր միջնորդութիւնը: Ինչ որ մեր Հայրապետական պարտքը թելադրում է տանջանքների ու հարստահարութեանց առաջն առնելու համար, մենք անշեղ կ'կատարենք յօգուտ մեր սիրելի զաւակների: **Այս կողմից միանգամայն աներկբայ եղէք:**

Քաղաքական այսպիսի բարդ և խառն պայմաններում, Ամենապատիւ եղբայր, զգուշութեամբ և հեռատեսութեամբ քայլեր անելը գործի յաջողութեան կէսն է: «Ինչպէս լրագիրներից տեղեկանում ենք, Տաճկաց կառավարութիւնը սխալ ենթադրութիւն է անում, որպէս թէ Տաճկաստանի հայերը դիմում են օգնութեան օտար պետութեանց, յոյսներն իսպառ կտրելով Տաճիկ կառավարութիւնից: Այդ սխալ ենթադրութեան իբրև հիմք, հաւանական է, ծառայել է այն հանգամանքը, որ Երտաասահմանեան հայերը լցուած արդար ցաւումով, յուզումով իրենց եղբայրների և քոյրերի վրայ գործած սոսկալի տանջանքների պատճառով, դիմել են մի քանի տեղերից Բերլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածի հիման վրայ երոպական մեծ պետութեանց, աղերսելով, որ հայաքնակ գաւառներում մտցնել տան բազմիցս խոստացուած բարենորոգումներ, որպէսզի հայի կեանքը, պատիւն ու գոյքը ապահով լինի: Ընդհանրապէս պէտք է աշխատել հասկացնել Տաճիկ կառավարութեան բարձրաստիճան ներկայացուցիչներին, նախարարներին, որ Դուք և Տաճ-

կատարանում ապրող հայերը պատասխանատու չեն այն քայլերի և դիմումների համար, որ արտասահմանի հայերը ինքնաբերաբար կատարում են: Անշուշտ հայերը գոհ և ուրախ կ'լինեն, եթե Տաճկաց կառավարության ներկայացուցիչները, ըմբռնելով իրենց երկրի շահն ու պետության բարգաւաճման խնդիրը, կարողանային կարգ ու կանոն մտցնել գաւառներում, վերջ դնել քրդական խռովությանը ու կառավարական պաշտօնեաների յանցաւոր անտարբերութեան և հայ ժողովրդի պատիւը, կեանքն ու գոյքը միանգամայն ապահովել և օրէնքի ու արդարադատութեան առաջ հայերին ևս հաւասար ճանաչել, որ, դժբախտաբար, ցարդ չենք տեսնում:

Լիալոյս ենք, որ Դուք, Ամենապատիւ եղբայր, և Ձեզ գործակցողներն այժմեան պատասխանատու քաղաքական պայմաններում կ'լարուէք հեռատեսութեամբ, անարդարութեանց և հայ ժողովրդի կրած տանջանաց դէմ բողոքելով օրինական ճանապարհով, մինչև որ Աստուծոյ այցելութիւնը հասնի հայ բազմաշարշար ազգին:

Հաճեցէք միշտ պարբերաբար տեղեկութիւններ տալ մեզ մեր ժողովրդի դրութեան և Ձեր արած քայլերի մասին, ուղարկելով կառավարութեան ներկայացրած Ձեր գրութիւնների և թաքրիրների պատճէնները:

Ի նկատի ունենալով, որ թաքրիրների մէջ գործ են ածում մահմեդական իրաւունքին յատուկ իրաւաբանական համկացողութիւններ և բառեր, բարեհաճեցէք ուղարկել հայերէն լեզուով գրած թաքրիրների հետ նաև ֆրանսերէն թարգմանութիւն, որոնք 1911 թ. փետր. 14-ից լետոյ ներկայացրել էք և այսուհետև ներկայացնելու էք Տաճկաց կառավարութեան:

Որպէս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք-Կաթողիկոս և պետ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ, անհրաժեշտ քայլեր կատարում ենք դրժբախտ զաւակներին անտանելի վիճակը թեթեացնելու համար:

Այս ամենը Ձեզ յայտնում ենք առանձնաբար: Աղօթեցէք գործի յաջողութեան համար: Մտղթում ենք հայ ազգի երջանկութեան, մեր տանջուող զաւակների փրկութեան և Ձեր ամենիդ գործունէութեան յաջողութեան համար:

ՍՏՈՐԱԳՐ. ԳԵՒՈՐԳ Ե

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

26 սեպտեմբերի 1912 թ.,

Ս. Էջմիածին

18 հոկտեմբերի 1912 թ.

ՆՈՐԻՆ Ս. ՕԾՈՒԹԵԱՆ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ Ե.-Ի

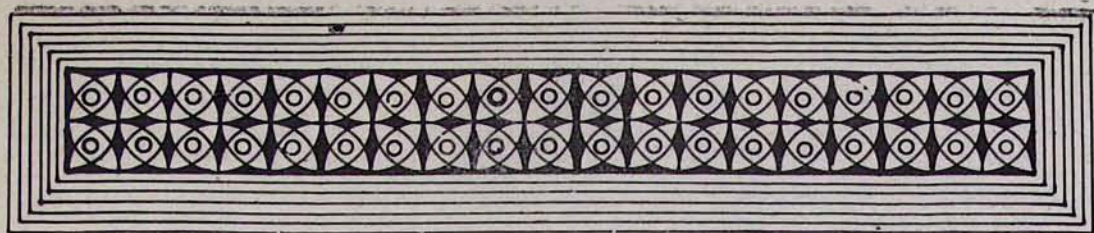
Ազգընտիր Հովապետ,
Թրքական լծի տակ ընկած հայ աշխարհները նորէն արիւնոտում են:
Մեր վերջին յոյս՝ «Օսմանեան Սահմանադրութիւնը» կարգ և արդա-
րութիւն չբերեց, բարբարոսութիւնը զինաթափ չարեց և մեզ ինքնապաշտ-
պանութեան հնարաւորութիւնից զրկեց այնպէս, որ այլևս չունենք ոչ մի
սպասելիք «կիսալուսնից»:

Աստուծային նախախնամութիւնը Ռուսիոյ Մեծագոր կայսրների ար-
քայական տիտղոսների փառաւոր շարքի մէջ, իր անհաս կամքը դնելով
նաև «Վեհապետ հայ աշխարհների» տիտղոսը, հետն ամբաժան դրել և
հաւատատել է ՆՈՐԻՆ ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՄԵԾՈՒԹԵԱՆ ՆԻԿՈԼԱՅ Բ-Ի ՕԳՈՍ-
ՏԱՓԱՌ ԱՆՁԻՆ ՄԷԶ «Հայ աշխարհների Վեհապետին»:

Արդ՝ հասել է ժամը, ով Ազգընտիր և կայսերահաստատ Հովապետ
Հայկական տոհմի, փութա, տար և սփոիր Քրիստոնէաների Աւանդական
պաշտպան Ռուսիոյ կայսեր և նորա Օգոստափառ անձին մէջ ապրող «Հայ
աշխարհների Վեհապետին» առաջ մեր անասան հաւատարիմ հպատա-
կութեան զգացմունքների հետ միասին և մեր սրտագին աղաչանքն ու պա-
ղատանքը՝ ուշադրութեան առնելու «Հայ աշխարհները» մրկող կրակն ու
բոցը, «Հայ աշխարհները» մաշող սուրն ու թուրը և, պաշտպան հանդի-
սանալով իր «Հայ աշխարհներին» արդար կարգի և օրէնքի տակ հնազան-
դեցնելու Քրիստոնէութեան և հայի թշնամի՝ խաւարի ու բռնութեան զա-
ւակներին:

18 հոկտ. 1912 թ. Բաթում:

Հիմք ՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ց. 5. գ. 677. թ. 9ա հարյուրավոր ստորագրություններ:

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՒՐՈՊԻՈՑ

Մասնաւոր

Մանչեստր
Հոկտ. 27/9 Նոյ. 1912

ԳԵՐԱՊԱՏԻԻ Տ. ԲԱԳՐԱՏ ՎԱՐԴ. ՎԱՐԴԱԶԱՐԵԱՆ,
ԴԻԻԱՆԱՊԵՏ ՎԵՀ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

Ի Ա. Էջմիածին

Հայրենիքի հայոց ահռելի կացութիւնն արդէն յայտնի էր, իսկ այժմ կարելի է երևակայել, թէ՛ ներկայ պատերազմի մէջ թրքաց չարաչար պարտութեան պատճառաւ որքա՞ն ահաւոր աղէտք կապառնան մեր հեզ հայրենակցաց. քանի որ ապացուցեալ ճշմարտութիւն է թէ՛ «արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնս կոռիւն»։ մա՛նաւանդ երբ իրենց ճիրաններուն մէջ ունին անգէն անմեղ ժողովուրդներ՝ որոնց վրայ պիտի թափեն իրենց մօթերեալ թոյնը։ Ի՛նչ որ էլ լինի սակայն, մեր հաւատքն առ Աստուած հաստատուն է, թէ՛ իւր արդարութեան և երկայնմտութեան չափն այլևս անցած է և վերջապէս պիտի փայլատակէ իւր վրէժխնդրութիւնն։ Թողլով սակայն սոյն խորհրդածութիւններն՝ անցնինք մեր ընկիւղին։

Թէպէտև նախ քան զսկզբնատրութիւն պատերազմին պահ մը լսուեցաւ թէ՛ Վեհ. Հայրապետն իւր լուրջ ուշադրութեան և հոգածութեան առարկայ ըրած է իւր հայրենաբնակ հօտին աղիողորմ վիճակն, սակայն արդիւնքի մասին տեղեկութիւն մը չունեցան Երուսաքնակ հայերն, որոնք, մանաւանդ Անգլիաբնակք իրաւամբ կը մտածեն, թէ՛ եթէ Թուրքիոյ բաժանումի մատնուելու ներկայ պատեհագոյն առիթէն ալ չօգտուելու լինի ազգըն, գէ՛թ հայրենիքի մէջ գտնուող քիւրաւոր հայոց ամէն կերպիւ խաղաղ և ապահով կեանք մը վարելու կատարեալ ապահովութիւնն հաստատապէս չերաշխաւորելով, այլևս կորսուած պէտք է համարիլ ազգն, մա՛նաւանդ

Մայր Հայրենիքին, և անոր վրայ կարդալ վերջին «Հոգւոցն» և «Անշարժ եղիցի»-ն:

Տեղոյս պատուաւոր լրջախոն ազգայինք ոմանք խնդրեցին որ այս պարագային վրայ Վեհ. Հայրապետի խորին ուշադրութիւնն հրաւիրեմ մասնաւոր և ո՛չ պաշտօնական թղթով մը, նաև յայտնեմ, թէ՛ եթէ Ն. Ս. Օծոյթիւնն կը կարծէ կամ կը մտածէ իր հետաւեալ իմաստութեամբ թէ՛ Երոսլայի, մանաւանդ **Անգլիոյ** մէջ գտնուող հաշք կրնա՛ն որ և է բան մը ընել, և առ այս եթէ ունի ո՛ր և է հրաման կամ թելադրութիւն, թող բարեհաճի զեկուցանել ըստ այնմ վարուելու համար:

Ողջունի սիրոյ
մնամք աղօթակից
ԳԷՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԻԻԹԻԻԾԵԱՆ

3. Գ.

Ի գիտութիւն կը հաղորդեմք թէ՛ սեպտ. 17/30-ին քաղաքիս **Աթենիումի** մէջ ընդ նախագահութեամբ մերով մեծ միթինկ տեղի ունեցաւ հայաքնակ բազում զաւառաց մէջ տիրող բարբարոսութեանց համար: Ըստ որոշմանն անոն համախումբ ժողովոյ մի հեռագիր ուղղեցի Մեծ Եպարզոսին (պատճենն ալ Հայոց Ս. Պատրիարքին) բողոքելով հայրենիքի հայոց աղիողորմ վիճակի մասին: Հեռագիրն կը բաղկանար 130 բառէ. եզրակացութեամբ կը պահանջուէր վերջ տալ Սահմանադրութենէ ի վեր շարունակեալ **Համիդեան սիսթեմաթիք** ջարդերու և հաստատել երկրին մէջ հայոց կենաց, պատւոյ և բնէից ապահովութիւնը:

Մեծ Եպարզոսն Արտ. գործոց նախարար Նորատունկեան Էֆենդի և Լօնտօնի Օսմ. դեսպան Թէվֆիք փաշայի միջոցաւ պատասխանած էր, թէ՛ անմիջական ազդու միջոցներ ձեռք առնուած են Հայաստանի մէջ ապահովութիւն հաստատելու համար, ևն, ևն (Սովորական ստտ և կեղծ խոստումներ՝ որովք ցալսօր օրօր կարդացած և խաբած էին անոն իսկ Մեծ պետութիւններն): Յետոյ խիստ ապահով աղբիւրէ իմացանք թէ՛ մեր բողոքն բաւական ազդեր է Բ. Դրան վրայ, կերևի շնորհիւ անոն օրերու փափուկ կացութեան, և ինչ ինչ նկատումներով, որոց մին և գլխաւորն մեր թեմի Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան ենթարկեալ լինելն է: Եւ սակայն մեր միթինկէն յետոյ շուտ վրայ հասաւ Պալքանեան պատերազմն և այժմ ձայնն թնդանօթիւնն է: Երանի՛ թէ աթ. ձայնն հեգ հայոցս համար ևս փորկարար արդիւնք ունենար:

Չմոռնամ յայտնել, թէ՛ տեղոյս Օսմ. հիւպատոսն ըստ հրահանգի Լօնտօնի Օսմ. դեսպանին մի քանի պատուաւոր հայերով պաշտօնապէս այցելեց մեզ անձամբ լանձնելով պատասխանագիրն:

Գ.Ե. Ի.

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՒՐՈՊԻՈՑ

Համար 2414
Մասնաւոր

Մանչեսթր
11/24 դեկտեմբեր. 1912

ԳԵՐԱՊԱՏԻ ԴԻԻԱՆԱՊԵՏԻ ՎԵՀ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. ԲԱԳՐԱՏ Ծ. ՎԱՐԴ. ՎԱՐԴԱԶԱՐԵԱՆԻ

Ի Ա. Էջմիածին

Ժամանակին ստանալով Ձեր նշանք. 8 ամսաթուով և թ. 1450—51 գրութիւններն փութացի ձեռնարկել ի գործ: Մանչեսթրէն երեք պատգամաւոր ընտրեցինք, որոնք Լոնտօն գնացին տեղւոյն մէրազնէից հետ համախորհուրդ գործելու համար. Լոնտօնցիք միաքանեցան Մանչեսթրցոց և անմիջապէս թէ՛ Մանչեսթրցոց և թէ՛ Լոնտօնցոց կողմանէ մէկ մէկ պատգամաւոր Լոնտօնէն անցած էին ի Փարիզ, ուր տեղի ազգայինք ևս միացած էին Անգղիաբնակ ազգայնոց: Նախորդ կիրակէ ժողովականք գումարուած էին յԱռաջնորդարանին Փարիզու և որոշած էին դիմել Վեհ. Կաթողիկոս փաշա Նուպարի, առաջարկելու համար որ ինքն ալ հարկ եղած աջակցութիւնն չզլանայ, բայց ահա նոյն միջոցին կը ժամանէ Վեհ. Կաթողիկոսի նշանակատակ մի կոնդակն առ նոյն Կաթողիկոս փաշա, որ ընդունած է իրեն առաջարկեալ գործն:

Փարիզի մէջ ժողովն պատրաստուած լինելով Պետութեանց դրկութիւն աղերսագրոց պատճեններն դէռ երկու օր առաջ ստացանք զայնս, ինչպէս և Ձեր նշանք. 26 և թ. 1752 ծածկաբար մակագրեալ պաշտօնագիրն:

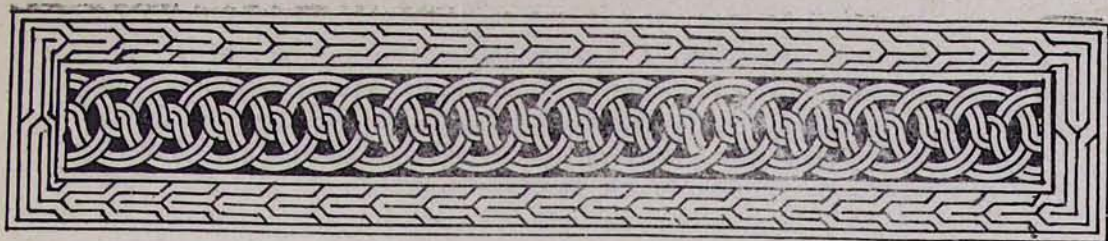
Արդէն ես ինքս մտադիր էի Լոնտօն իջնել և գործին մղում տալ կա-

րելի եղած միջոցներով, Վեհափառի հրամանն ալ կրկին կը պարտաւորէ զիս: Գրեցի հարկ եղածն Լօնտօնի Հոգաբարձութեան, որմէ ալսօր պատասխան ստացայ սո ժամս յետաձգել ուղևորութիւնս, որոյ պատճառն Երոպացոց ծննդեան տօնն է, գրեթէ մինչև յառաջիկայ երկուշաբթի բովանդակ Անգղիոյ մէջ գործառնութիւն դադարեալ են. Հաշտութեան խորհրդաժողովն երէկունէ դադրեցոյց գիտերն: Պօղոս փաշան ալ Լօնտօն եկած չէ տակաւին, հետևաբար յառաջիկայ շաբթու պիտի երթան Լօնտօն: Ծննդեան տօնի օրերէն յետոյ աղերսագրերն ալ պիտի պատրաստուին վաւելոյշ կերպի գրի մեքենական գործիներով, գորս ստորագրելով պիտի դրկեմք իրենց հասցէից:

Առ այժմ հաղորդելով զայսոսիկ ի գիտութիւն Նորին Սրբութեան, Լօնտօն գնալուս ի՛նչ կարևոր լուր որ ունենամք՝ կը փութամք տեղեկագրել:

Մնամք աղօթակից
առաջնորդ հայոց Երոպիոյ
ԳԷՈՐԳ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅՈՑ ԵՒՐՈՊԻՈՑ
Թ. 2419

Լօմտօն. դեկտ. 20/2 յունուար 1913

ՊԱՏՃԷՆ
ԱՌ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶՆ Կ. ՊՕԼՍՈՅ
ՈՒՂՂԵԱԼ ՄԻ ԿԱՐԵՒՈՐ ՊԱՇՏՈՆԱԳՐՈՎ

ԱՄԵՆ. ՍՐԱՋԱՆ ԵՂԱՅՐ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ

Կ. Պօլսոյ ազգային և երոպական թերթերէն կը տեղեկանանք, թէ՛ Օսմանեան կառավարութիւնն Հայաստանի ինչ ինչ նահանգաց մէջ կուզէ եղեր բարեկարգութիւններ մտցնել. և առ այս Մեծ Եպարգոսն ի խորհրդակցութիւն հրաւիրեր է նախկին Պատրիարք Օսմանեան Սրբազանը և որիշ պատուարժան ազգայիններ, ինչ որ զարմանք պատճառեց շատերու, քանի որ Թուրքիոյ համայն հայոց օրինաւոր Պատրիարքն իւր վարչութեան հետ պաշտօնի վրայ կը գտնուի և ազգովին շնորհակալութեան և գոհունակութեան արժանի կերպիւ կը գործէ: Բ. Դրան այս ընթացքն չգիտեմք թէ մինչև ո՞ր աստիճան անկեղծ մտածման արդիւնք է, որի մասին ավելորդ կը համարեմք ասկէ անէին գրել աստանօր՝ քանի որ մեր ներկա նամակն գրելնուս քո՛ւն նպատակն տարբեր է:

Յայտնի է արդէն Ձեր Ամենապատուութեան, թէ՛ Բ. Դոտն բազում տարիներէ ի վեր քանի՛ քանի՛ անգամներ մի և նոյն նպատակաւ ձեռնարկեր ըրած և խոստումներ շուսլած է տեսականօրէն, սակայն գործնականապէս՝ ամէն անգամին ալ ամենափոքր քաղ միակ առած չէ դէպի բարեկարգութիւն, և, միշտ խնդիրն մնացած է միեւնոյն վիճակին մէջ, որոց հետևանքն եղած են յաճախ նորագոյն հալածանքներ և կոտորածներ, քանի որ բացայայտ ճշմարտութիւն է, թէ առանց եվրոպական պետութեանց հսկողութեան՝ բնաւ ճշանակութիւն չպիտի ունենայ Օսման. կառավարութեան ցոյց տուած դիտաւորութիւնն ի բարեփոխութիւն վիճակի Հայաստանի մեր թշուառ ժողովրդեան:

Եւ այս իսկ պատճառաւ է, որ Պերլինի դաշնագրոյն մէջ 61-րդ յօդուածն գոյութիւն ունեցաւ, իբրեւ միջազգային կարևոր հարցերէ մին, և հայերն զօրութեամբ այդ 61-րդ յօդուածին՝ իրաւունք ստացած են իրենց կենաց, պատուոյ և ընչից ապահովութիւնն միշտ, մա՛նաւանդ ի պատեն առիթս՝ խնդիր ընել թէ՛ Օսմանեան կառավարութեան, և թէ՛ երրոպեան միւս պետութեանց: Եւ նոյն 61-րդ յօդուածի կատարեալ գործադրութեան մէջ է հայկական տառապանաց վախճանն և նոր կեանքի մը ծնունդը: Պէ՛տք է ամէն կարելի եղած ջանքն ի գործ դնել և թախանձանօք խնդրել նոյն 61-րդ յօդուածն ստորագրող թէ՛ Օսմանեան և թէ՛ երրոպական միւս Մեծ պետութիւններէն՝ որպէս զի աշխարհի առջև հանդիսաւորապէս ստանձնած մարդասիրական պարտականութիւնն իրենց կատարեն, առաջինն գործադրելով իրեն վերաբերեալ պարտքն, և, միւսներն ալ իրենց հսկողութեան իրաւունքը:

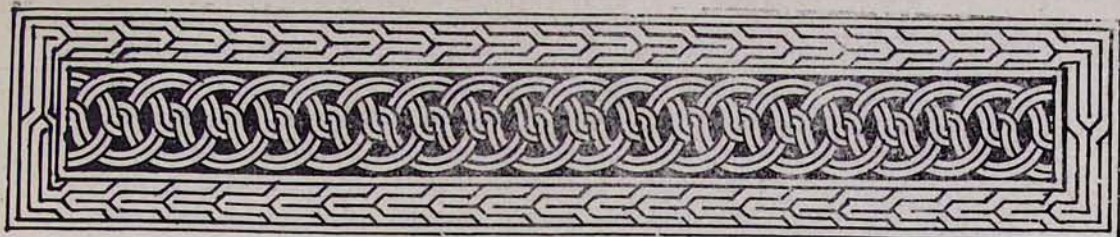
Ասոր հակառակ ուրիշ կերպ վարմունք, կամ, տեսակ մը հաշուէարդարութիւն՝ ոչ միայն յո՛յժ անիմաստ, և մեզ հայոցս համար անմաստ մի բան պիտի լինի՝ ալև գուցէ նոր դուռներ պիտի բանայ ուրիշ մեծագոյն և անհաճոյ անտեղութեանց:

Ուստի, ամեն. եղբայր, մեր ժողովրդեան փափագն այն է, որ Զեր Բարձր Սրբազնութիւնն առանց Պերլինի դաշնագրութեանց 61-րդ յօդուածի մէջ գծուած մեր իրաւունքներէն շեղելու կամ տարբեր ուղղութեան հետեւելու՝ ուժով պնդէ և պահանջէ անոր տառացի գործադրութիւնը, ինչպէս որ մենք աստ բոլոր երրոպական պետութեանց և դահլիճներուն ուղղեալ մեր աղերսագրովք նո՛յնը խնդրեցինք միայն. նկատելով զայն բոլոր պետութեանց կողմանէ պաշտօնապէս հաստատեալ և ընկալեալ ամենեւն գորատոր խարխիս մը:

Օսմանեան կառավարութիւնն Հայաստանի բարեկարգութեան մասին լինքենէ ըրած նոր առաջարկովն և խոստումներովն, և, պատրիարքարանիդ ալ հաւան գտնուելովն՝ մի՛ գուցէ յառաջիկայ վեհաժողովին (թէպէտ որոշապէս յայտնի չէ թէ տեղի պիտի ունենա՞յ այն) զէնք մ'ունենայ ի ձեռին, ըսելով, թէ՛ «մենք հայոց հետ համաձայնած ենք...»: Այն պարագային ահռելի պիտի լինի յուսախաբութիւնն ազգին և ամէն անոնց՝ որք ամենուրեք յայտնի կամ գաղտնի անձնութիւնքար գործեցին ամէ՛ն զոհողութիւն ընելով թէ՛ բարոյապէս և թէ՛ նիւթապէս: Ասոնք ոչինչ. բայց Հայաստանի վիճակն գուցէ զգալի փոփոխութիւն մ'ալ չպիտի կրէ դէպի լաւն. քանի որ, իրա՛ւ, այսօր շա՛տ բաներ կը գրուին և կը խօսուին՝ սակայն դիւանագիտութիւնն... ո՛վ գիտէ թէ վաղուան համար ի՞նչ անակնկալներ կրնայ ծնանիլ...:

Մնամ

Գ. ԵՊՍ. ԻԻԹԻԻԾԵԱՆ

ԴՐՈՒԹԵՆԱԿԱՆ ԶԱՐԴԸ ԽԱՐԲԵՐՈՒՄՆ ՄԷՋ

Ծրագրուած, այո՛ տարիներ առաջ ծրագրուած հայաշինջ քաղաքականութիւնը դրութեանական կերպով գործադրուեցաւ Խարբերդին մէջ ինչպէս նաև Հայաստանի բոլոր նահանգներու մէջ: Մոնկոլիմ յատուկ աներեւակալելի խժոժութիւններով, եղեռներով և նախշիրներով խառն. ահաւաքիկ եղանակները որք գործածուեցան Խարբերդին մէջ ջնջելու անմեղ հայերը իրենց բոլոր պարագաներով, իւրեղով անոնցմէ ինչք և պատիւ, կեանք և երջանկութիւն, կրօնքը և լեզուն...:

Առաջին քայլը տեղի ունեցաւ կրթական հաստատութիւնները քանդելու և փնացնելուն մէջ. գոցելով ազգային բոլոր դպրոցները, ինչպէս նաև ամերիկեանը, Եփրատ գոլէճը թէ դպրոցը և թէ աղջկանցը: Գոլէճները, վարժարանները ամէնքն ալ գոցելու հրաման ըրաւ կառավարութիւնը առարկելով «Համաճարակ հիւանդութիւնք կան» փուն և սնտոփ փաստաքանութիւն. ցրուել տուաւ բոլոր աշակերտութիւնը շէնքերը վերածելով հիւանդանոցներու և զօրանոցներու: Դպրոցներու փակուիլը կ'ըն տեղի ունեցաւ 1915 Մարտի 28ին. Վարիշ մարմինները, Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը կրկնակի դիմումներ ըրին, սակայն արդիւնքը բոլորովին պարապ. լսող չեղաւ...:

Սարիլին տեղի ունեցան կարգ մը տուներու խուզարկութիւնք ամբաստանուելով իբրև կուսակցականներ, սկսան փնտռել գրութիւնք և այդ առթիւ ձերբակալել ականատր անձինք: Բայց այս առթիւ ծեծ, չարչարանք կ'ըն չկար, եղածը բանտարկութիւնն էր սոսկ. Մայիս 1-ին սկսան ձերբակալել փրօֆէսորները—Եփրատ գոլէճին—կրթական հաստատութեանց պատկանող անհատներ, հարուստներ. և նշանատր գրողներ, վարդապետներ և քահանաներ, որոնք որ նախապէս աչքի զարնուած էին: Մայիս 10-էն սկսաւ ծեծ, չարչարանք հետեւեալ կերպերով: Նախ սկսան ծեծել, լստոյ ծեծողները պալտել, քեռել, գլուխները Մէքէնայից մէջտեղ դրնել և ճգմել. վերջին կերպը չարաչար կերպով գործադրուեցաւ Եփրատ գոլէճի փրօֆէսորներու և ուրիշ նշանատր հայ մտաւորականներու վրայ, չմոռնամ ըսել թէ արքաններով սկսան նաև ոմանց եղունգները և մատները քակել, ձեռքերուն մէջտեղ քէզապստի լեցնել, վատել և տանջանքները այսպէս կրկնապատկել:

Տառապանքի այս շրջանին որ ատեն ժողովուրդը ծայր աստիճան

սկսած էր յուսահատիլ աներևակայելօրէն, անգույթ կառավարութիւնը Մաքայիէլական խաղի մը սկսած «հեռագիր ունենք, չէզոքները պիտի արձայնենք, իսկ կուսակցականները պիտի թեթևօրէն պատժենք, ժողովուրդը գրգռուելու չէ», Վալիմ կանչելով հալոցս առաջնորդը Պսակ Ծ. վարդապետը, գերման Ծովէն Միսիոնարը Մր. Էյմանը, հայ աւետարանականաց հովիւր Վեր. Վարդան Ամիրխանեանը ասոնց բոլորին կը հաղորդէ իրեն եկած հեռագիրին պարունակութիւնը պատուիրելով հանդերձ այնքան հրամայական և իշխանական թօնով մը. «Եթէ ժողովուրդը կուզէ որ բանտի մէջ եղող չէզոքները շուտ արձակուած տեսնել, քովերնին եղած որևէ զէնք և ռազմամթերք շուտով մեզի յանձնելու են, անկէ վերջ հաւանական է որ բոլորն ալ ազատ արձակենք». ակնարկուած «բոլոր»ը կուսակցականներու ազատման հաւանականութիւնը կը ցուցնէ:

Հոգևոր պետերը գերման միսիոնարին հետ հաւատացած, այո՛ թուրքին յատուկ փաղաքշական և քաղաքավարական կեղծ յարգանքներուն և խօսքերուն ասոնք սկսան կատարեալ եռանդով քարոզել որ «զէնքերը կառավարութեան յանձնելու ենք, եթէ ոչ՝ մերիները բանտ պիտի մնան»: Գերման Միսիոնարը որն որ ժողովուրդի վրայ նախապէս լաւ ազդեցութիւն մը թողուցած էր, Վարդապետը իրենց եկեղեցիներու մէջ խօսած քարոզներովը կարողացան համոզուել և համոզել խեղճ ժողովուրդը թէ՛ «փրկութիւնը մեր բանտարկեալ եղբարց՝ զէնքերը յանձնելուն մէջ կը կայանայ». առանձին առանձին ժողովներով, այսպէս համոզվել խօսքերով ժողովուրդին մէջ այն հաւատքը ստեղծեցին թէ՛ խոհեմութիւնը զէնքեր յանձնելն է». Բողոքականաց երէցն ալ նոյն հաւատք ունենալով գիտելով միւսներու արարքներուն և կառավարութեան խոստումներուն, վստահած սա ալ սկսաւ քարոզել...:

Այս պարագային խորամանկ կառավարութիւնը յաջողեցաւ թշնամութիւն և դժգոհանք սերմանել ժողովրդեան մէջ կուսակցականները ոչ կուսակցականները և փոխադարձաբար սկսան զիրար խժրօնել, մեղադրել, որոն յաջորդեց կարգ մը անախորժ դէպքեր...: Քարոզներու արդիւնքը եղաւ զէնքերու յանձնումը, մերիներու յիմարաբար խաբուիլը, խեղճ, միամիտ առաջնորդը այնքան համոզուած թուրք պաշտօնէից խօսքերուն որը կակսի գիւղեր մարդ դրկել, նամակներ գրել որ ունեցածնին անշապաղ և առանց այլևայլի յանձնեն. միամիտ ժողովուրդը ինկոյն կը համակերպի: (Ստորագրեալս պաշտօնիս քերուով Կարմիր գիւղը կը գտնուէի, երբ Պրսակ վարդապետ ինծի ուղղած էր միևնոյն իմաստով նամակ մը, որուն հակառակը պատասխանեցի և քիչ մնաց որ... ես արդէն այդ օրէն փախըստական մը եղայ և ուր լինելս ոչ ոք գիտէր մէկէ մը ի գատ, որը ուտելիք կը հասցնէր ինծի): Այս բոլոր գործողութիւնները, լաւ ասած խաղերը տեղի ունեցան Մայիսի վերջերը և մինչև Յունիսի 10րդ օրը, որ ատեն արարուածը կը փոխի:

Զէնքերու յանձնելուն անմիջապէս յաջորդեց բանտի մէջ եղողներու արքորումը, որոց թիւը 1500—1600 կը լինէր և քաղաքի և շրջակայից սոսկալիօրէն պաշարումը. Խարբերդէն—Մեզրէ կէս ժամ կամ երեք քառորդ հեռաւորութեամբ տեղը երթնելութիւն դադրեցաւ դուրսերը տեսնող ունէ այդ մարդ անխնայ կը ձերբակալեն և կը ծեծեն, գլուխները, պէխները և կրոնականաց մօրութները կը փետեն ու...: Խժժողութիւնները աննկարագրելի են այլևս, տունէ տուն մինչ իսկ երթնելութիւն անկարելի է, կը լսենք որ բանտարկեալները գիշերները կը քշեն... (թուրքը որչա՛փ հաւատարիմ է իր խոստումներուն), Պսակ վարդապետը դիմում կը կատարէ և վերա-

դարձին վերջնականապես կը ձերբակալուի, տասնևհինգ աճառի ծարաւ բանտը անցնելէն վերջ 900 (ին հարիւր) ինտելիգէնտներու հետ կաքսորուի արդէն ուժաւապտ եղած: Մարդիկ յականէ յանուանէ կսկսին փնտրուիլ ըստ կառավարական տոմարին: Տեսէք որքա՛ն խորամանկութիւն:

Երբ այրերու ձերբակալումները խստութեամբ կը շարունակուէին, շըրջակայ գիւղերու բնակիչները բոլորովին ջարդուած էին, կանանց դիմումները գերման գոթո՞ւ Միսիոնարին մօտ՝ «Մեր էրիկներու արիւնթաթախ հագուստները դիտմամբ մեր դուռները կը բերեն ձգեն» խօսքերը Միսիոնար Սր. Էմանիլին գոյթը չի շարժեր. «Չեմ հաւատար Զեր խօսքերուն, կառավարութիւնը մեզի վստահացուցած է թէ քսոր պիտի ըլլայ, բայց ոչ ջարդ»... յիմարի տրամաբանութիւն, խաբուելու քանիւրորդ անգամն է արդեօք: Յունիսի 15էն սկսած ընդհանուր ժողովրդեան քսորումը, բանտէն կարգ մը անհատներ արձակուեցան մեծ կաշառքներով որ իրենց ընտանեաց հետը մեկնին, թաղէ թաղ սկսան պարպել, հանել Տիարալէքիւր և Մալաթիոյ գծով երկու ճամբու վրան լեռներ և գետեր, որախազի կող տան...: Այլևս թող Ամերիկեան քոնսօլը Սր. Տեքլիսը, Ամերիկեան Միսիոնարութիւնը, եթէ խիղճ ունին գերման միսիոնարք և միսիոնարուհիք թող վկայեն իրենց աչքերով տեսածները, փախչողներու դէմ յանդիման իրենց ըրած պատմութիւնները, իրենք իրենց աչքերով տեսածները թող պատմեն աշխարհին ճշմարտութիւնը ցուցնելու թէ կարաւան կարաւան, խումբ խումբ հանուող անմեղ բնակչութիւնը ինչպէս ժամ ու կէս հեռաւորութեամբ Կէօլճիք ծովակին եզերքը, լեռներու մէջտեղերը, ինչպէ՛ս կը ջարդէին, կը կողոպտէին, Մալաթիոյ ճամբու իզթլի ջուր ըսուած տեղին մէջ, Եփրատ գետին մէջ ինչպէս դիակները լեցուած են, ինչպէս մաքուր ջուրը արեան փոխուած էր տառապանքի ալք շրջանին մէջ, ինչպէ՛ս հայուն գոյքերը կը խլեն քիւրդերը և ինչ եղանակներով կը փախցուին հայ կոյսերը, հոս կը թողում կարող գրիչներու որ իրենք պակասս լրացնեն:

Ճամբորդութեան մէջ ականատեսներ ինծի պատմած են՝ որք այժմ կապրին Տերսիսի շնորհիւ ազատուելով թէ ինչպէս չարասիրտ ժանդարմաները և քսորուածներ առաջնորդող զապետները ամէն օր նոր նոր խաբկանքներով կը համոզեն ժողովուրդը «հեռագիր եկած է, այլևս մնացողը ապահով Ուֆա պիտի հասցնենք»ի պէս համոզիչ խօսքերու տեղէ տեղ կը փոխադրեն միշտ օրէ օր պակսեցնելով... և ինչպէ՛ս էրիկներու առջև կիները կը բռնաբարեն, հայրերուն առջևը աղջիկները կուգեն...: Լսեցէք, մայրեր իրենց ձեռքերով կը կտրեն իրենց գեղանի աղջկանց մազեր երեսնին գշկոտտ, աղտ քսելով տգեղցնելու համար հայ կիները և հայ աղջիկները յօժարաբար ինքզինքնին գետերը կը ձգեն, ոմանք ալ բռնի կնութեան կառնուին և Խարբերդի և Մալաթիոյ մէջ 5000—6000 հայ աղջիկներ կա գեղեցիկ տեսակէն, որոնք ականաւայից կիներ են թուրք զապետներու, խօճաններու և ժանդարմներու Տիարալէքիւրի և Խարբերդի շրջանակի մէջ 3000էն աւելի ալ՝ 10—12 տարեկան մանչեր կան քիւրդերու և թուրքերու տունները որ ճամբաններ տեսած գթացած և քուլերնին առած են ու այժմ Մայրենի լեզունին խօսելը մոռցա՛ծ են: Աքսորանքը յուլարկաւորութեան փոխուած էր, առաջի օրէն Միսիոնարք և խելացիներ կռայեցին զայս սակայն ազատիլը և փախչիլ անկարելի էր, չորս կողմը պահնորդներ կային...: Քաղաքին մէջ համրուելիք աղջիկներ մնացին այն ալ թրքանալով և ամուսնանալով համակերպելով և ամէն մասամբ տուժելով...: Օգոստոսին սկսան շրջակայ գիւղերու եկեղեցիները և գերեզմանատունները

քակել, այսօր միայն խարբերողի մէջ Ամերիկեան միսիոնարութեան աչքին առջև չլանդուած կը կեանաւ Սք. Գևորգ եկեղեցին և հայ. Աւետ. եկեղեցին ու Մեզրի մէջ ֆրայէ գերման Միսիոնարաց ի պատիւ երկու եկեղեցիներ առոնք բոլորն ալ հիւանդանոցներ ըրած են արդեօք իրենց պէտք գալու համար չեն քանդած, թէ օտարները կը խաբեն...: Տասնևութը ամիս խարբերողի և շրջակայք անցուցի պահուած կեանք մը. եօթը ամիս Ամերիկեան հիւանդանոցի մէջ իբրև հիւանդապահ. Նոյեմբերի 18րդ օրը Ռումելցիի Մէհմետ Ալիի, մելագեմի Էլի և Սրւանցի Մէհմետ Ռիզայի հետ ունեցած խօսակցութեան մը առթիւ «Պիշարէ Արսէն, Ձեր ազգին բնաջնջումը պիտի ըլլար պուկարական պատերազմին առեմը, սակայն չ'յաջողեցանք, յետոյ Սահմանադրութեան շատ քիչ մնաց որ յաջողէինք, բայց Անգլիայէն և Ռուսիայէն ու Ֆրանսայէն վախճանք, իսկ այժմ որ այս երէքն ալ մեր թշնամիներն են ու գերման հզօր պետութիւն ալ մեր կողմն է և ինք մեզի ազատութիւն տուաւ մեր ներքին գործերը անկախօրէն վարելու, ալ ի՞նչ կարգիլէր մեզ Ձեզ նման վատ ըմբոստ ազգ մը փճացնելու. Նուպար փաշան պէկլիկ կուգէր, թող գալ որ առնէ և տեսնէ... Արսէն, եթէ դուք խելացի ազգ լինէիք երբ Քաթիթիլասօնները ջնջուեցան, Ձեր ջնջումն ալ հասկընալու էիք»...: Նայեցէք որչափ առաջներ ծրագրուած էր դրութեանական այս ջարդը:

ԽԱՐԲԵՐՈՂԻ ԵՓՐԱՏ ԳՈՒԷԺԻ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԾԵՄԱՐԱՆԻ ԾՐՋԱՆԱԽԱՐՏՆԵՐԷՆ
ԱՐՄԷՆ ԽԱԶԻԿԵԱՆ

Կարին

1916 Նոյեմ. 28

Գ—125 Թ. 13—14

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ Տ. Տ. ԳԷՈՐԳ Ե

Վեհափառ Տէր,

Պատիւ ունեմ յարգանք զեկուցանել Ձեր Վեհափառութեան, որ ես եկել եմ Թիֆլիսից մի յատուկ միասիայով և յանձնարարութեամբ առ Ձերդ Վեհափառութիւնը, Հայ ժողովրդական կուսակցութեան Կենտրոնական կոմիտէտի, հայ առևտրական և ֆինանսական դասակարգերի ներկայացուցիչների կողմից:

Իմ միասիան վերաբերում է այն խնդրին, թէ ինչ եմք և միջոց գտնել փրկելու համար թիրքաց Հայաստանի և Անդրկովկասի հայ ժողովուրդը այն վերահաս վտանգից, կոտորածների և ջարդերի վտանգից, որ առաջ է եկել վերջին աղետալի դէպքերի, մանաւանդ Էրզրումի գրաման հետևանքով: Ընդհանուր համոզմունք է, որ թիրքական զօրքերը կարող են խուժել Անդրկովկասի սահմաններից ներս, գրաւել մեր երկիրը, քանի որ մեր կողմից չէ կարող լինել զօրեղ դիմադրութիւն այն պատճառով, որ ռուսական զօրք չը կայ. մեր ազգային զօրամասերը դեռ լաւ և բաւականաչափ մեծ թուով չեն կազմակերպուած և երբ թիրքերը գրաւեն մեր երկիրը, անկասկած, կը կազմակերպեն ջարդեր: Եւ նոյն իսկ այն դէպքում, եթէ Անդրկովկասը չը գրաւէ, թիրքերի ձեռքով, և կնքէ հաշտութիւն 1914 թ. սահմանների շրջանում, ինչպէս ծրագրուած է, թիրք կառավարութիւնը անկասկած, ջարդեր կըղլայ Հայաստանի մնացորդ հայ ժողովուրդը:

Ապասել որևէ օգնութեան դրսից, օրինակ, անգլիացիներից, տեղիք չունենք, որովհետև այդ օգնութիւնը եթէ նոյն իսկ լինի շատ ուշ, կարող է հասնել, երբ արդէն ամէն ինչ վերջացած կը լինի: Երկրի ներսում մեր հարևան վրացիներից նոյնպէս որևէ օգնութիւն սպասել չենք կարող, նախ, որովհետև նրանք ոչ մի րեալ ոչ չունեն, երկրորդ, որովհետև նրանց երկրին ևս վտանգ է սպառնում: Գալով մեր երկրի թիրքերին կամ թաթարներին, նրանց վերաբերմունքը և դիրքը կարոտ չէ որևէ բացատրութեան:

Արդ, իրերի այդ կատաստրոֆային վիճակին մէջ, պէտք է գտնել մի ոյժ, հեղինակութիւն, որ կարողանայ զսպել թիրքերին, ազդել նրանց վրա, որ նրանք կոտորածներ չը սարքեն և ջարդեր չը կազմակերպեն: Այդ ոյժը, այդ հեղինակութիւնը Թիւրքիայի համար կարող է լինել թիրքերի համար միայն և եթէ Գերմանիան, գերմանական կայսրը:

Եւ մեր կարծիքն է, որ մեր ազգի ներկայ անելանելի կացութեան մէջ, բնաջնջումից փրկելու միակ միջոցը—Գերմանիայի և գերմանական կայսրի միջնորդութեան դիմելն է, իբրև վերջին միջոց, որովհետև թէև Գերմանիան Թիւրքիայի դաշնակիցն է, բայց նա քրիստոնէայ և քաղաքակիրթ պետու-

թիւն է և մենք հայերս իսկապէս Գերմանիայի դէմ ոչինչ չունենք և եթէ պատերազմել ենք նրա դէմ, պատերազմել ենք իբրև հպատակներ Ռուսաստանի և ոչ լատկապէս իբրև հայ ազգ: Եթէ Անդրկովկասին վիճակված է ընկնել վայրագ և բարբարոս թիրապետութեան ներքոյ, եթէ Հայաստանը դատապարտված է նորից մնալ թիրաքական անազորոյն լծի տակ, հարկաւարտիկ անելի լաւ է որ նրանք ընկնեն Գերմանիայի տիրապետութեան կամ սրբօրէնութեան ներքոյ:

Սակայն ո՛վ իրաւունք ունի և ձեռնհասութիւն ներկայումս յանուն ամբողջ հայ ազգի դիմել Գերմանիայի միջնորդութեան, որպէսզի նրա ձայնը և դիմումը լսելի լինի: Մենք գտնում ենք որ այդ իրաւասութիւնը և ձեռնհասութիւնը պատկանում է միայն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին իբրև Հովուապետի որ ունի ամենայն իրաւունք իր վտանգեալ հօտի փրկութեան համար յարուցանել ամէն տեսակ միջնորդութիւններ պետութիւնների առաջ: Եւ վերջապէս Գերմանիան արդէն պաշտօնապէս ճանաչել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ազգային ներկայացուցչութեան իրաւունքը այն օրից, երբ նա ընդունել է Պօղոս Նուպար փաշայի պաշտօնական պատուիրակութեան հանգամանքը: Դժուար թէ գերմանական կառավարութիւնը ընդունէ ուրիշ որեւէ մարմնի դիմումը իբրև հայ ժողովրդի ներկայացուցչի, բայցի որ հայ ազգը ներկայումս, բացի Էջմիածնի ընդհանրական և ազգընտիր Հայրապետութիւնից չունի մի որեւէ այլ ներկայացուցիչ պաշտօնապէս ճանաչված ամենքից:

Այս նկատումներով, ես ունեմ յանձնարարութիւն դիմել Ձեր Վեհափառութեան, որ Ձեր Հայրապետութեան առաջին օրերից իսկ ստանձնել էք Հայկական Մեծ Դատի պաշտպանութիւնը և ղեկավարութիւնը և հրաւիրել Ձեր բարձր ուշադրութիւնը այն հանգամանքի վրայ, որ ամէն րոպէ կարող է ծագել անհրաժեշտութիւնը ուղարկել մի պատգամաւորութիւն գերմանական ձեռնհաս իշխանութիւնների մօտ և նրանց միջոցով խնդրել գերմանական կայսրի միջնորդութիւնը՝ ազդելու Թիւրքիայի վրայ և թող չը տալու հայերի կոտորած և նոյն իսկ, եթէ հարկը պահանջէ, խնդրել Գերմանիայի հովանաւորութիւնը Հայաստանի վրայ: Մեր կարծիքով, պատգամաւորութիւնը պէտք է բաղկացած լինի երկու կամ մի գերմանագետ և ուսեալ եւ պիսկոպոսից և մի աշխարհականից, որոնց ընտրութիւնը, անշուշտ, կախված է Ձեր Վեհափառութիւնից: Մեր կարծիքով, աշխարհական պատգամաւորը կարող է լինել պ. Մ. Պատաւանեանը: Պատգամաւորութիւնը պէտք է Թիֆլիսում ամէն րոպէ պատրաստ լինէ, որպէս զի պահանջեալ րոպէին, մեկնէ իր միասիւն կատարելու: Ձեր Վեհափառութեան կողմից նշանակված եւ պիսկոպոսը, գնալով Թիֆլիս ինձ հետ, կունենայ անհրաժեշտ խորհրդակցութիւն ում հետ հարկաւոր է և վերջնական արդիւնքը կը գեկուցանէ Ձեր Վեհափառութեան:

Խորին յարգանքով և ակնածութեամբ

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

(Փոխ նախագահ Կենտրոնական կոմիտէի հայ ժողովրդական կուսակցութեան և խմբագիր «Մշակ» թերթի)

Էջմիածին

23 Մարտ. 1918 թ.

Ֆ. 57, ց. 5, գ. 176, թ. 1, 3

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ՆԱՄԱԿԸ
ՊՈՂՈՍ ՆՈՒԲԱՐ ՓԱՇԱՅԻՆ

ՆՈՐԻՆ ՎԱՅԵՄԱՓԱՅԼՈՒԹՅԱՆ ՊՈՂՈՍ ՓԱՇԱՅԻ ՆՈՒԲԱՐ ԼԻԱԶՈՐԻ
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՎ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ

Ձերդ Վսեմափայլություն,

Կովկասյան Հայաստանի Հանրապետական կառավարության նախագահությամբ Պ. Ավետիս ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ մի պատվիրակություն է ուղարկվում համայն պետությունների և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների առջև, ինչպես և առաջին միջազգային կոնգրեսում Ձերդ Վսեմափայլության հետ միասին և Միախորհուրդ հայ ժողովրդի դատը իր ամբողջական ըմբռնումով պաշտպանելու և նրա արմատական լուծումը վստահելու՝ համաձայն հիշյալ պետությունների հայտարարած ազգերի ազատագրության բարձր ու արդար սկզբունքների: Իրազեկ առնելով Ձեր Վսեմափայլության որ Կովկասյան Հայաստանի այս պատվիրակությունը մեր Հայրապետական հանդությունն ունի, ուրախ ենք, որ այս պատվիրակության, ըստ էականին համապատասխան է Ձերդ Վսեմափայլության արտահայտած ցանկությանն ևս: Եվ քանի որ համաձայն հայ ժողովրդի գերագույն նպատակը մեկ է և անբաժան, մենք լիափութ ենք, որ թե Ձերդ Վսեմափայլությունը և թե մենք Պ. Ա. Ահարոնյան ու պատվիրակության մյուս անդամները համերաշխ ու համախոհ գործունեության, ընդհանուր և անխախտ հիմունքներով — հայ ազգի արդարագույն դատը հզորապես կպաշտպանվի և նրա իրավական ու քաղաքական լուծումով երջանկության նոր դարագլուխ կբացվի ազատագրյալ հայ հայրենիքի և իմ սիրեցյալ զավակների համար: Ի նկատի առնելով, որ երկար ժամանակից ի վեր ոչ մի տեղեկություն չունենք Ձերդ Վսեմափայլությունից և մենք ևս անկարող գտնվեցանք, քաղաքական պարագաների շնորհիվ, հաղորդակից առնել մեր կացության և դրության հանձնարարած ենք Պ. Ա. Ահարոնյանին քանիվ բերանով լրացնել այդ պակասը:

Հայրապետական մեր լիազոր և սիրազեղ օրհնությունը առաքելով առ Ձերդ Վսեմափայլությունը, Գերմանիա կողարկենք առ Տերն ամենայն Բարյաց առաջնորդել զհոգի Ձեր խոհակունի, որպես և պատգամավորաց,

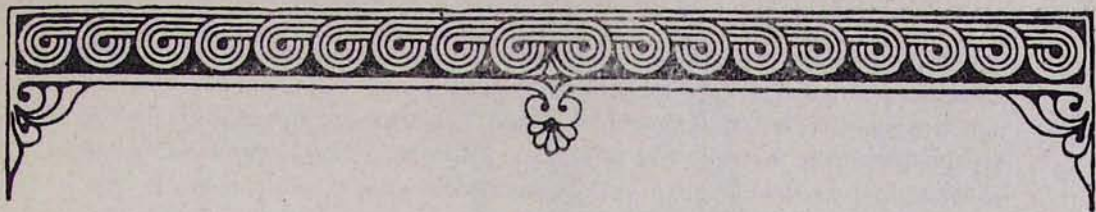
ի բարին համրակում: Օրհնելով զԶեզ կամք մշտական սիրով առ հոգևոր
որդիդ մեր սիրեցյալ՝

(ստորագ. ԳԵՎՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ)

21 Նոյեմբ. 4 դեկտ. 1918 թ.

ՀԽՍՀ ԳԱՊԿԱ Հիմք՝ ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 94

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ,
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
№ 149

14 ՅՈՒՆԻՍ 1919

ՎԵՀԱՓԱՌ Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏ

Որդիական բերկրութեամբ ընկալեալ և ընթերցեալ զպատճէն սրբատառ կոնդակին, զտուեալն ի 1/14 փետրվարի 1919 ամի, գոհացաք զՏէառնէ վասն քաջառողջ կենաց Մեծի Հայրապետիդ և պայծառ շինութեան Առաքելական Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցոյ:

Ապաքէն, ամենայն անցք բազմահմար տանջանացն որք անցին ի վերայ սիրեցեալ ազգին մերոյ, մատնեցին զնա ի հուր և ի սուր և ի բոլս անհնարին փորձութեանց: Գիտակ եմք և մեք զի փափուկ յոյզք զգացմանց հայրական սրտին Ձերոյ բազում անգամ ընկղմեցին զՀայրդ Հոգևոր ի կոծ սգոյ և յարտասուս դառնութեան ընդ անօրինակ կործանումն ժողովրդեան մերոյ:

Այլ սակաւն քաղցր է մեզ լինել խրախակից ընդ Վեհափառութեան Ձեր, զի բարեբաւտ իրադարձութիւնք աշխարհաւոր պատերազմին յոյս մեծ և գերահրաշ ծագեցին յաչս տառապեալ և նուազեալ ազգին մերոյ, և ակն ունիմք ի մոտոյ ի բաց ընկենոյ զլուծ անըմբերելի գերութեան անգգամ և այլակրօն ազին, որոյ վասն գոգցես եկեալ հասեալ կայ ի կատարումն բանն մարգարէական թէ՛ «Աստուած նախ յիմարեցուցանէ և ապա կորուսանէ»:

Մանրամասնեալ տեղեկագրութիւնք մեր զսոցին եղելոց իրացն, յընթացս քառամեայ պատերազմին, այն է՝ զտարագրութենէ, զկոտորածիցն, զահագնալոր եղեռանէ, որ ի բարբարոս թրքաց, զբազմաշարշար նահատակութենէ հոգևորական դասուն, և Հովուացն Հօտին և Եկեղեցոյս, զամենայն ցաւազին իրագործութիւնքս այսոքիկ կարգաւորութեամբ և հաւաստեալ, վաղուց ի գիր առեալ և ստաքեալ է մեր առ Վեհ. Հայրապետդ Հայոց. ուստի ոչ կամիմք միւսանգամ երկրորդել զնոսա:

Բաց աստի, Ս. Օծութիւն Ձեր յատուկ իմն հոգածութիւն ցուցեալ ի վերայ առաքելական և պատրիարքական Աթոռոյն Ս. Երուսաղէմի, կամի ստոյգ ինչ գիտել զայժմու կացութենէ նորա, թէ որո՞ց ի ձեռս կայ վարչականին իշխանութիւն: Յաղագս պատերազմական գործողութեանց խափանեալ գոլով

ամենայն երթևեկք և թղթակցությունք մեք ևս ոչինչ ստուգութեամբ գիտեմք զորպիսութենէ վարչական կազմութեան Ս. Ուխտին Երուսաղէմի, միայն ի լրոյ և ի պատահական ուղևորաց քաղեալ տեղեկութիւն կցկտորս, գիտեմք զի վանքն հայոց գտանի ընդ հովանաւորութեամբ անգղիական մեծափառ պետութեան, որ մասնաւոր իմն խնամատարութեամբ հոգայ զպէտս և զկարիս Միաբանութեան և ուխտին: Յորժամ հնար լիցի ընդ հուպ ընդունիլ տեղեկութիւնս կարևորս զԵրուսաղէմէ, անտարակոյս փութալոց եմք սուսջի առնել զնոսա Վեհ. Հայրապետիդ ի գիտութիւն: Իսկ վասն շփոթութեանց պատերազմին և քաղաքական յեղեղմանց, զխնդիր եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան թողոք ի պատշաճ ժամանակի, ըստ բարեհաճ կամաց Ս. Օծութեան Զերոյ:

Խնդրելով զհայրական օրհնությունն Մեծի Հայրապետիդ ի վերայ ազգին Հայոց առ ի լրումն ըղձից և ի մխիթարութիւն բազմամեայ տառապանաց մերոց:

Մատչիմք ի համբոյր Օծեալ Աջոյ Վեհի Տեսունդ
և մնամք խ. որդի Զեր

ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՈՑ
ԶԱԻՆՆ ԱՐԺԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Յ. Գ. Ի վերջին պահու ընկալեալ տեղեկագիր մի ի Ս. Երուսաղէմէ, արժան դատեցաք սուաքել զպատճենն Վեհ. Հայրապետիդ:

Ֆ. 57, ց. 5, գ. 205, թ. 1—2

ԳԷՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՄԻ ԶՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Մեր քաջարի զինուորական, զերապատիւ սուաջնորդներին, վարդապետներին և համայն քահանայից դասին, բանիմաց մտաւորականներին, քաղաքացիներին, ժրաջան բանուորներին, զիւղականներին և արհեստաւորներին և առհասարակ Հայաստանի հանրապետութեան քաղաքացիներին ամեն սեռի և հասակի, մեծերին և փոքրերին Մայր Աթոռիս հարազատներին, հայապետական ողջոյն և օրհնութիւն:

Աշխարհաստան պատերազմի ընթացքում մեծամեծ զոհեր տւիր դու, հայ ժողովուրդ. հարիւր հազարները քեզնից բնաւեր եղան և հարիւր հազարաւորներ, ժողովուրդ և հոգեւորականութիւն, իրենց անմեղ արեամբ ներկեցին հայրենի երկրի քար ու հողը: Լաւագոյն զաւակներդ տարագրեցան և սրախողխող եղան և Հայրենիքի ազատութեան տենչը վերջին շնչի հետ քեզ աւանդեցին. նոքա գերեզմանի իսկ չարժանացան, քանի որ քո գեղեցիկ հայրենիքը ինքնին մի մեծ գերեզմանոց է, ուր դեռ սաւառնում է հայրենի երկնականարում մահատակածների անմահ հոգիները:

Նոքա սպասում են Ձեզ, սպասում են, որ գնաք և հանգիստ տաք նոցա ոսկորներին, որպէս զի նոցա տանջւած հոգիները խաղաղութիւն գտնեն յաիտենականութեան գրկում:

Մեր բիւրաւոր մահատակները մեռան հրի և սրի տակ, բայց բոլորն էլ շնչերն աւանդեցին մի գաղափարի յուսով տոգորւած—հայրենիքի ազատութեան գաղափարի: Չկար նոցա մէջ ոչ հրէայ և ոչ հեթանոս, բոլորը

մէկ էին, մի հոգի և մի շունչ, մի գաղափարի շուրջը միացած և ի կենդանութեան և բարբարոս սրի հարածների տակ շունչերը փչելիս:

Մենք որ ապրել և ապրում ենք հայրենիքի միութեան և ազատութեան յոյսով, այսօր, հայ կեանքի վերածնութեան զարման արշալոյսի առկայծման օրերին վշտով տեսնում ենք, թէ ինչպէս մոռացել ենք մի ընդհանուր լեզուն և նպատակը, հայ կեանքի շարժող անիւի տակ, տեսնում ենք, թէ ինչպէս անյայտ, անորոշ, մշուշապատ գաղափարներով տարած մարդիկ փոսեր են փորում: Միացեալ և անկախ հայրենիքին ծանր վտանգներ սպառնացող ներկայ օրերում փոխանակ մի ընդհանուր գործի շուրջը համախմբելու, մարդիկ անհատական և խմբական ջլատիչ գործողութիւնների են դիմում, հայրենի մալը անխարդախ մասհամագիստ հասցնելու ծանր աշխատանքների այս դառն օրերում:

Հայ ժողովուրդ, հայ մտաւորական, հայ մշակ և գիտացի, հայ արհեստաւոր և չաղաքացի զգաստացիր միութիւնն ու համագործակցութիւնը քեզ ճամբայ ընտրիր, համախմբիր օրինասահման քո կառավարութեան՝ Հայաստանի հանրապետութեան կառավարութեան շուրջը: Զգաստ եղիր քո գիտակցութեամբ և քո քայլերիդ հաստատութեան մէջ, չափաւոր եղիր քո պահանջների հանդէպ, և կառավարութեան հետ քո միութեամբդ ձգտիր հասնել այն օրին, երբ դու քո ջանքերով տէր կդառնաս քո հայրենի հողին և ջրին, քո ամբողջական հայրենիքին: Ոչ թէ միայն յուսով ապրիր, այլ և աշխատանքով հասիր այդ օրին՝ քո ձեռքով քու բախտն ու վիճակը տնօրինելու օրին:

Նոքա, որոնք վտանգ չեն տեսնում արևելքից և արևմուտքից, նոքա, որոնք չտեսնողս են ձևանում, որ մեր տան մէջ մեր դէմ դաւեր են լարում պայթեցնելու անկախ Հայաստանի գաղափարը, նոքա, որոնք չեն տեսնում հայաջիւնջ ծրագիրների քալ առ քալ և հետևողական իրագործումը, զգո՛ւմ են, թէ ի՞նչ պատասխանատւութիւն է ծանրանում նոցա հանդէպ պատմութեան առաջ: Այս թուէիս, երբ ամենքիս պարտականութիւնն է համախմբել ոչ միայն հայրենիքի պահպանութեան և վերաշինութեան գործի շուրջը, այլ նախանախնդ հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու դժարին աշխատանքի շուրջը, ցաւալի է տեսնել, ներքին երկպառակցութիւններ:

Մենք, ինչպէս և մեր երջանկայիշատակ մախնիքները, որ աշխատանք ենք թափել տաճկահայ դատի համար, լաւ օրերի յոյսի ակնկալութեամբ, չենք կարող անտարբեր մնալ այս նեղ թուլեցումներին, և երբ վտանգւած ենք տեսնում հայրենիքի միութեան գործը, բայց նախանախնդ հայ սզգի ֆիզիքական գոյութեան ճգնաժամային գործը, իբր ընդհանրական Հայրապետ մեր սրբազան պարտքն ենք համարում այս ծանր, կասե՛նք օրհասական թուլեցումներին հայրական խրատով դիմել բոլորին և զգաստութեան կոչ անել—Հայ ժողովուրդ, համախմբիր քո հայրենի հանրապետութեան պահպանութեան գործի շուրջը. դա է քո հայրենիքի փրկութեան միակ ճանապարհը:

Մենք հաւատում ենք հայ ժողովրդի իմաստութեանը և առողջ բնագրին. Մենք հաւատում ենք, որ հայրենիքի միութեան, ազատութեան և շինութեան ճամբի վրա առաջ եկած արգելքներն ու դժարութիւնները կվերանան, բոլորքւած մտերքը կխաղաղունեն և ամենքը մի խօսք և մի հոգի կդառնան ընդհանուր գործի ճամբին: Վտանգը և խիստ ծանր վտանգը

ձևը դռանն է, հայ ժողովուրդ, զգուշ եղիր և պատմության առաջ ծանր
պատասխանատվության քեռի տակ մի ընկնիր: Ամեն:

ԳԷՈՐԳ Ե.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի 14 մայիսի 1920 ամի

Եւ ըստ Տոմարիս ԹՅԿԹ.

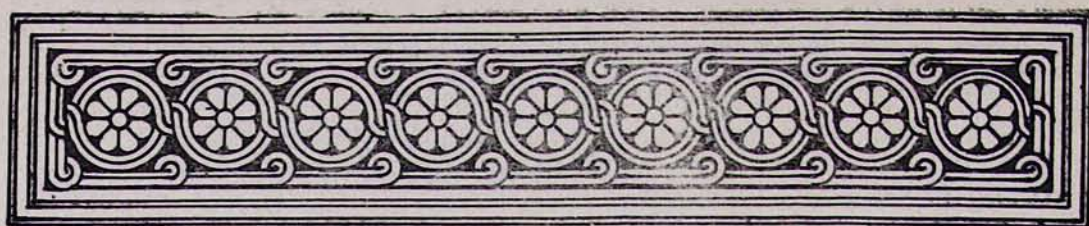
Ի Հայրապետության Մերոյ Թ. ամի

յԱյրարատեան Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի

ի Վաղարշապատ

Թ. 276

ՆՈՐԻՆ ԳԵՐԱԶԱՆՅՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ ՊԱՐՈՆ
ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՕՀԱՆԶԱՆՅԱՆԻՆ

Ի սրտե փափագող իմ սիրեցյալ ազգիս հերջանկության և իմ պանծալի հայրենիքի և Պետության բարգավաճման և հարաբերության, ես շարունակ աղոթում էի, որ Աստված ինձ արժանացներ տեսնել իմ հայրենիքի ազատությունը, անկախությունը և միությունը: Այժմ դաշնագրի ստորագրությամբ մեծ Հայաստանի լրացման ակտը կատարված համարելով ինքս անցյալ օգոստոսի 29-ին Ս. Աստվածածնի վերափոխման օրը, հայոց Մայր աթոռի հնադարյան Ս. Էջմիածնի տաճարում, անձամբ մատուցի Ս. պատարագ, օրհնեցի և սրբազործեցի անկախ, միացյալ և մեծ Հայաստանի տոհմը, որից հետո Էջմիածնի միաբանության և բազմախումբ հասարակության ներկայության Մայր Տաճարի գավթում կատարեցի մատուցանք մեր հայրենիքի բարգավաճման և Հանրապետության հարատևության համար:

Եվ որպեսզի լիակատար կատարած լինի Հայոց Հայրապետը յուր պարտքը դեպի հայրենիք ես սրանով Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի կողմից տալիս եմ Հայաստանի փոխառության ֆոնդին մեկ միլիոն (1000000) ռուբլի, խնդրելով Ձերդ գերազանցության ուղարկել Ձեր կողմից վստահելի մեկին այստեղ, հիշյալ գումարը Ձեզ հասցնելու:

Աղոթարար՝

ԳԵՎՈՐԳ Ե. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Յ-ը ստպտեմբերի 1920 թ.

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

№ 486

ՀԽԱՀ ԿՊԿԱ Հիմք՝ ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 34, թ. 13

ԳԷՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍՏԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ
ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ
ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Հայրենիքի հարազատ զաւակներին, մեր քաջարի զինուորականներին,
քաղաքացիներին, և զիւղացիներին, Միացեալ, Ազատ և մեծ Հայաստանի
համայն ժառանգներին նուիրում ենք մեր Հայրապետական ողջոյն և օրհ-
նութիւն:

Ս Ի Ր Ե Լ Ի Ք.

Հայրենիքի պաշտօն հորիզոնը նորից մթնեց, խաղաղ կեանքը նորից
խանգարուեց. հայ արիւնաքամ ժողովուրդը սահմանների վրայ տեղահան
բաց երկնքի տակն է մնացեր. մեր սահմանների վերայ նորից գոռում են
թնդանօթներն, դարձեալ երկու տարի առաջուայ մղձաւանջը տիրեր է ամե-
նուրեք և ամենքի բերնից լսում է «գալիս է թշնամին»: Այո, Հայոց ժողո-
վուրդ, գալիս է թշնամին, անգութ թշնամին, նա արդէն մեր դռան, մեր
դէմ կանգնած է և իւր վերջին ուժերը հաւաքած յուսահատ կոխի է մղում և
ուզում է մեզ բոլորովին տանից տեղից, հայրենիքից և ազատութիւնից
զրկել և Իսրայելի նման մեր ոսկորներ անապատի մէջ ցիր ու ցան անել:
Ինչ եւ մտածում դու անել, կուե՛լ քաջաբար և մեռնել հերոսաբար, թէ յա-
ւիտենական ստրուկ դառնալ, կամ պարանոցդ թշնամու արի առաջ պարզել
և ոչնչանալ: Հեռո՛ւ հեռո՛ւ քեզանից, այդ ինքնակործան միտքը: Եթէ քեզ
համար թանկ է հայրենիք. եթէ դու սիրում ես ազատ ապրել. եթէ քեզ հա-
մար նուիրական և սուրբ է հայի անունը, պատիւը, հայրերիդ ու պապերիդ.

արիւնով ներկած եկեղեցին, ընտանեկան սրբութիւնը և օջախը, ապա ժամանակ է որ դու գէնք ձեռքիդ պաշտպան հանդիսանաւ փրանգում հայրենիքիդ:

Հայ Զօրապետներ, յիշեցէք հայրենիքի և եկեղեցու պաշտպան Ս. Վարդանէին, վերցրէք ձեր գլխարկներ, խաչակնքեցէք ձեզ յանուն հայրենիքի և սուրբ ձեռքի՛ն խոյացէք արծօրէն թշնամու վերայ և թող ձեր սպանկոյտը և քաջարի զինուոր ձեր յետևից քաղէների մման հետևեն ձեզ: Երկու տարւայ կ'աւնքը մեզ սովորեցրեց, որ մենք պետք է պաշտպանենք մեր հայրենիքը, օտարը մեզ չօգնեց և չի օգնելու: Հայ քաջարի զինուոր, դու քո քաջութեամբ և անվեհերութեամբ աշխարհք զարմացիր, հաւաքիր ուժերդ վերջին անգամ, տուր միանգամ էլ քո մահացու հարուածը հայրենիքի և հայի ազատութիւնը ջնջել ցանկացող անողորմ թշնամուն: Հաւատա և հաւատա թէ քո այդ վերջին հարուածով յաիտեանս կը ջախջախես թշնամուն անկանգուն կերպով որովհետև սա նորա վերջին յուսահատական կոիւն է, կամ ոչնչանալ յաիտեան և կամ ոչնչացնել քեզ:

Հայոց Հայրապետ, ձեզ է ողորմ իր խօսքը մեծ հայաստանցիներ, Կարմեցի, Մշեցի, Սասունցի քաջեր և դուք Վասպուրական աշխարհի Մուկաց, Ծատակի, Ռշտունեաց և Խիզանի առիծներ, ելէք. ելէք, վերցրէք ձեր սուրն ու հրացան վազէք դէպի կոռի դաշտը, հանդէս եկէք ձեր բազուկներով և սրերով ձեր սուխ քրդերի դէմ, ցոյց տւէք, որ դուք դեռ կաք ու չէք մեռեր:

Գնացէք կոռեցէք քաջաբար և ձեր սրերով մաքրեցէք ձեր ճանապարհն դէպի ձեր մոխրացեալ վաթանք Մուշն ու Սասուն, դէպի Ս. Կարապետն ու Ախթամար: Իսկ դուք Արարատեան աշխարհի հարազատներ, Վաղարշապատի, Օշականի, Աշտարակի, Սարգարապատի, Ապարանի, Ծիրակի, Ծաղկաձորի և Գեղարքունեաց գաւակներ. թողէք ծերերին, ձեր մայրերին և քոյրերին ձեր տնային աշխատանքներն, ձեր ազատութեան վստահ է պատմում, թո՛ւք դէպի սահմանագլուխներ, յիշեցէք Ջէյլան ու Սարտարաբատ, որտեղ ցոյց տուիք ձեր քաջութիւնը, որտեղից թշնամուն հալածական փախցրիք. ելէք ի հանդէս. ներքին թշնամիները մաքրեցիր, մաքրիր քաջաբար և արտաքին թշնամուդ որպէս զի Մասիսի գլխին տընկումս հալկական դրօշակը անասան մնայ:

Ելէք և դուք հայոց փոքրիկ հօտի, փոքր հովիւներ, ելէք հայ ուխտապահ երեցներ. հարէք եկեղեցու զանգակներ. վերցրէք ձեր խաչն Ղևոնդեանց մման և մտէք հայ բանակի շարքերը. խրախուսեցէք ձեր զաւակներին, հայ քաջարի զինուորի՛ն, թող տեսնի նա իր կողքին իր հարազատին և ոգևորուի հայրենիքի և սրբութեանց սիրովն ու կրակովն. ելէք և կատարեցէք ձեր ուխտն ու պարտքը:

Ես հաւատում եմ, իմ սիրելի ժողովուրդ քո քաջութեան, ես հաւատում եմ քո անշեղ հարուածին. ես հաւատում եմ Հայաստանի հզօր Աստուծուն և նորա սքանչելիքներին. նա որ տուեց ուժ ու կարողութիւն մեր մի բուն քաջերին, երկու տարի անընդհատ հարուածելու հայրենիքի և եկեղեցու թշնամուն. նա այս անգամ ևս կը տայ հայրենիքի քաջերին, փառաւոր յաղթանակը և խրոխտացած թշնամուն խորտակումս ցիր ու ցան կը հալածէ:

Գնա՛, հայ ժողովուրդ, գնա հաւատով դէպի մարտի դաշտը, քեզ օգ-

նական Փրկչի Ս. խաչը, քեզ պահապան մեր Ս. Լուսաւորչի հգօր Աջը և քեզ ուղեկից Հայոց Հայրապետի աղօթքն ու արտասուքը:

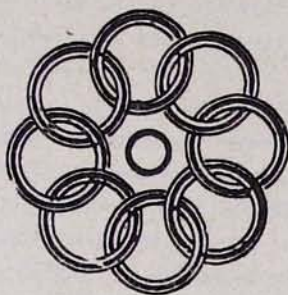
ԳԷՈՐԳ Ե.

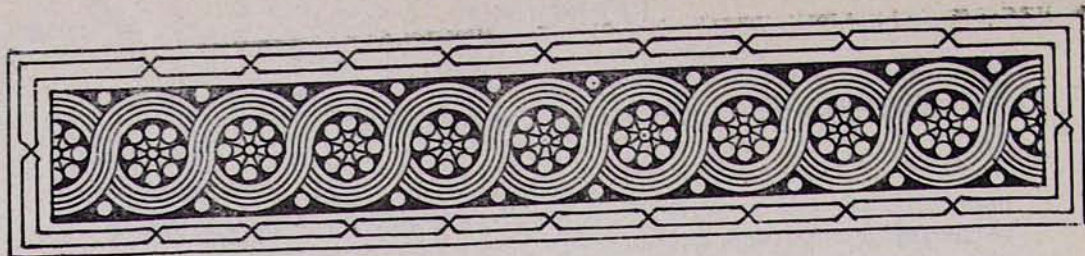
Կաթողիկոս ամենայն Հայոց

յ2 Հոկտեմբերի 1920 ամի եւ ըստ
տոմարիս ՌՅՀ. ի Հայրապետու-
թեան մերում թ. ամի յԱրարատ-
եան Մ. Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի
ի Վաղարշապատ.

Թ. 553

Ֆ. 57, ց. 5, գ. 222, թ. 52

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՀԵՌԱԳԻՐԸ

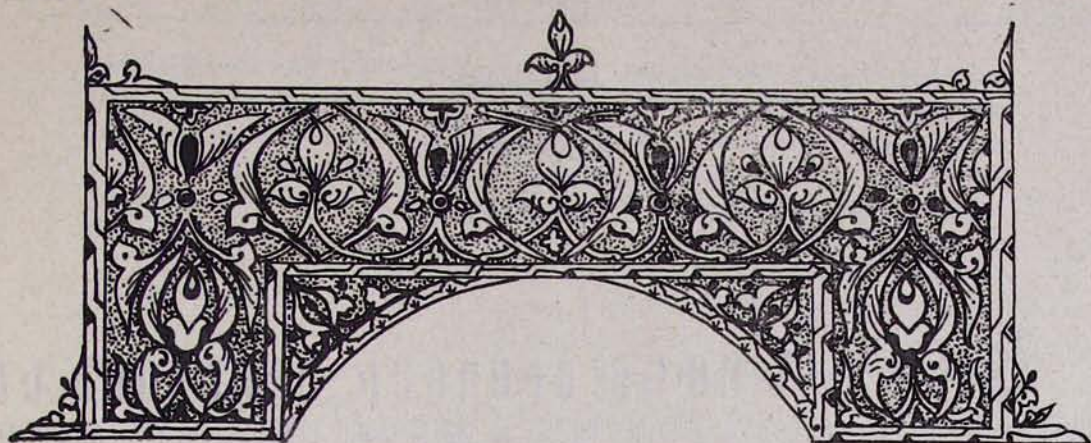
Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ուղարկել է Բաթում Մ. Պապաջանյանի և Ալ. Խատիսյանի անունով հետևյալ հեռագիրը մայիսի 16-ին:

Կոչելով Աստծո օրհնությունը հաշտարար պատվիրակության գումարման վրա և աղոթելով Ամենաբարձրյալին արդյունավետ գործունեության համար և ցանկանալով բարի սկզբունքի ելք Կովկասի ապագա բարեկեցության համար, առաքելով հաշտարար պատվիրակության բոլոր անդամներին, և կողմերի ներկայացուցիչներին մեր Հայրապետական օրհնությունը, խնդրում եմ ամենքին ներկա դեպքերի և պատերազմական գործողությունների ժամանակ պաշտպանել ամբողջ Կովկասի խաղաղ ազգաբնակչությունը, ինչպես և նաև պատերազմական գործողությունների շրջանում և այլ վայրերում գտնվող հայ ժողովուրդը կոտորածներից, նաև հինգալորց պատմական Էջմիածնի վանքը ու մեր նախնիների գահը, բոլոր նվիրական հուշարձաններով պահպանել ավերումից ու թալանից:

ԳԵՎՈՐԳ 5-ՐԴ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

ՀԽՍՀ ՊՊԿԱ Հիմք՝ ֆոնդ 57, ցուցակ 5, գործ 94:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԻ ԿՈՆԴԱԿ

Վերջերս Գերմանական Ֆեդերալ Հանրապետության մայրաքաղաք Բոննի քաղաքական արխիվից ստացվեց պատմական մի կոնդակի լուսապատճենը, որ համարակարված է 11063-ի տակ (Ռուսիա № 97ա № 1 թղթածրար): Կոնդակն ստորագրած է Գևորգ Ե Ամենայն հայոց կաթողիկոսը¹ և կրում է 3 օգոստոսի 1918 թ., ընդ տոմարով: Այն ուղղված է կայսերական Գերմանիայի Վիլհելմ Բ կայսեր²: Ինչպես պարզվում է, կոնդակը գրված է Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ավարտից շուրջ երեք ամիս առաջ:

Կոնդակի բովանդակությունից պարզվում է, որ 1918 թ. հուլիսի 31-ին Ս. Էջմիածին է այցելել գերմանացի զորավար-մայոր Կրեսս ֆոն Կրեսշտայնը և հանդիպում ունեցել Գևորգ Ե Հայրապետի հետ: Այս առթիվ գրված է սույն կոնդակն և հավանաբար այն հանձնված է ընդ զորավարին, Գերմանիա իր վերադարձին այն փոխանցելու երկրի կայսեր:

Սույն կոնդակի բովանդակությունից հայտնի է դառնում, որ հայոց Հայրապետը, տեսնելով իր ժողովրդի թշվառ և անօգնական վիճակն և այդ օրերի պարենամիջոցների խիստ պակասությունը, Գերմանիայից խնդրել է ցորեն և այլ հացահատիկներ, ժողովրդի կարիքը նվազագույն չափով բավարարելու համար: Հայտնի չէ միայն, որ գերմանական կայսրը որևէ արձագանք տվե՞լ է, թե ոչ:

Հայտնի է, որ Հայաստանի հանրապետությունն այդ օրերին գտնվում էր խիստ վատ պայմաններում: Պատերազմական վիճակը, երկրի քայքայված տնտեսությունը, գյուղատնտեսության անկումը, հարևան թուրք և սղորքեջանցի թշնամիների հաճախակի հարձակումները, 1917-ի ռուսական հեղափոխությունը, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանից հարյուր հազարավոր հայ փախստականների ժամանումը, աղետալի և ճգնաժամային

խիստ վիճակ էին ստեղծել նորաստեղծ Հայաստանի հանրապետությունում: Օրվա կառավարությունը չէր կարողանում կայունացնել երկրի քաղաքական և տնտեսական վիճակը: Որով Գևորգ Ե կաթողիկոսը նվազագույն չափով թեթևացնելու համար ժողովրդի վիճակը, դիմել է այդ քաջին, հացամթերք խնդրելով նույնիսկ հակահայ քաղաքականություն վարող Գերմանիայի թուրքասեր կայսրից:

Կոնդակը գրված է երկու լեզվով՝ հայերեն և գերմաներեն: Կոնդակի ձախակողմյան կեսը գրված է Գևորգ եպիսկոպոս Չորեքչյանի³ ձեռքով, հայերեն մանր նոսրգրով, իսկ աջակողմյան կեսը գերմաներեն գեղեցիկ շղագիր տատերով, գրված շատ հավանաբար Մայր Աթոռի միաբաններից մեկի ձեռքով, որ սովորած կլինե՞ր Գերմանիայում:

Ստորև տրվում է կոնդակի հայերեն մասն ամբողջությամբ:

Ն. ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

ԾԱՆՈԹ. 1. Գևորգ Ե Տփղիսեցի Սուրենյան (1847—1930), վարդապետ 1872-ին, եպիսկոպոս 1882-ին և Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1912—1930 թթ.:

2. Վիլհելմ Բ (1859—1941), Գերմանիայի կայսր և Պրուսիայի թագավոր 1888—1918 թթ., թողը Հոհենցոլեռն Վիլհելմ Ա կայսեր: Վարել է հակահայկական քաղաքականություն և միևնույն ժամանակ աջակցել երիտթուրքերի կառավարության իրականացնելու համար հայ ժողովրդի բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը: 1918 թ. նոյեմբերի 9-ին գահընկեց է արվել, փախել Հոլանդիա և նույն ամսի 28-ին հրաժարվել գահից: 1941-ին մահացել է Հոլանդիայում:

3. Գևորգ Զ Չորեքչյան (1868—1954), վարդապետ 1913-ին, եպիսկոպոս 1917-ին և Ամենայն հայոց կաթողիկոս 1945—1954 թթ.:

(Հայրապետական
կնիք)

(Տպագիր)

ԳԷՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ Եպիսկոպոսապետ և Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք համազգական նախամեծառ Աթոռոյ Արարատեան Առաքելական Մայր Եկեղեցոյ Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի (ձեռագիր) առ Օգոստոսիս Կայսրն Գերմանիոյ և առ Թագաւորն Պրուսիոյ Վիլհելմ Բ. քաղմասցի ողջոյն առաքելական և օրհնութիւն տիրաւանդ.

Ամենաողորմած և Օգոստոսիս Կայսր և Տէր Թագաւոր,

Խորապէս յուզեալ ի սիրտ վշտակիր առ ծանր քաղդ հօտին իմոյ, համարձակութիւն առնում յանձն՝ դարձուցանել զուշ և զորուշ Կայսերականի Ձերոյ Մեծութեան ի խնդիր, որ դնի առաջի Ձեր:

Արհաիրք պատերազմին, որ ի ներկայս մղի, առանձնապէս ծանրացան քաղմայիսի հետևանքք ի վերայ Ազգի իմոյ՝ Հայ ժողովրդեան: Մէն մի շրջան, ուրանոր ունէր ժողովուրդ իմ նիստ և բնակութիւն Տաճկական-Հայաստանի, իսպառ գոտաւ ամայացեալ ի հայ ազգաբնակութեանէ և կամ ի ձեռն քաղմայիսի հալածանաց և զրկանաց ի կորուստ մատնեցաւ նա

անհետ: Իսկ որոց վիճակեցաւ բաղդ կելոյ տակաւին, նոքա գտան ապաստան մենա մատաք ի նորածինս անկախ Հայաստանի և կամ ապաստանեցան ի սահմանակից վայրս, որ առ մեզ:

Սեփականութիւն ամենայն, որպէս և արդիւնք հնձոճ, տարամերժեալ ի հայրենի բնակութեանց իրեանց հայ ժողովրդեան եղեն աւար և յոր տաճկաց: Թիւ ժողովրդեան իմոյ, որ ի սահմանս նորակերտ Հայաստանի, ելանէ ցլէս միլիոն, այլ մնացորդք և բեկորք Հայութեան գտանին ի Վիրս, որպէս և ի նորակազմ Ասորպատականի, այլ և ի սահմանս Հիւսիսային Կովկասու, որոց թիւ ելանէ շուրջ երեք հարիւր հազար հոգոց: Ամենեքեան ընդ հարաւային գտանելով ջերմ երկնօք զհանգիստ, զրկեալ յորապահիկ սննդոց և հացէ իսկ աշտուշ, նեղեալ ի տապոյ, ենթակալ ցրտոյ և այլ պատահարաց, որքան զօր առաւելան թիւ զոհից և մահացութեանց:

316 Յուլիսի տարուոյս եղև օր առանձինն հանութեան յաչս իմ, զի յայդմ իսկ ատոր բերկրութեամբ ընկալալ զներկայացուցիչ Կառավարութեան Ձերդ Կայսերական Մեծութեան, զգեներալ-մայոր Կրեսս ֆոն-Կրեսշտայն ընդ հովանեաւ Մեծի Աթոռոյս: Զվշտակցութիւն ջերմ, զոր եցոյց նա առ Մեզ, վասն մեծի տառապանացն և վշտակրութեան, որոց ինքնին իսկ ականատես լեալ էր վկայ, վստահութիւն աներկբայ տան յաչս Մեր՝ եթէ ոչինչ ամենևին դանդաղեցի զեկուցումն ամենախոնարհ արկանել մեծի տէրութեանդ զիրացն: Յայն հաւան աներկբայ յուսացեալ եթէ Կայսերական Մեծութիւն Ձեր չունի զլանալ զօգնականութիւն իր ողորմած առ հօտին իմոյ, համարձակութիւն զգեմում հրաւիրել զուրուշ բարձր և բարեմիտ Կայսերականիդ Մեծութեան Ձերոյ առ այն, զի եթէ դանդաղեցի հասանել զակնկալեալն օգնութիւն ի փոյթ ժամանակի առ մեզ, ապա վերս ժողովրդեան իմոյ ունի փոխարկել յանբուժելի ցաւ մահու, քանզի նորակազմ Հայկական տէրութիւն ի վիճակ նեղսագոյն ածեալ սահմանից, չունիցի ամենևին հնարս գտանելոյ տեղի բնակութեան և սննդեան մատակարարութիւն, նա զի և սահմանակից նորակազմ դրացի պետութիւնք ինքեանք իսկ կարօտին պարենից:

Ծաւ է ինձ ասել, այլ ստիպիմք յայդ, յայտ առնել մինչ ցարդ ամենայն աղերս որ առ բարձրագոյն ուղղեցան դուռն յայդ խնդիր կենսական, չետուն հետևանս ինչ բարի:

Որպէս Պետ հնագոյն քրիստոնեայ եկեղեցւոյ, որ յարևելս և որպէս Հովուապետ հօտիս և ժողովրդեանս, որ ի վաղ ժամանակաց հետէ անխախտ կալ ի հաւատս քրիստոնէութեան և հաւատարիմ առ քրիստոնեայ աշխարհ ի գին անտանելի նեղսակրութեանց և զոհաբերութեանց, ի ձեռն գրութեանս գամ աղերս մեծագոյն արկանել առ Կայսերական Մեծութիւն Ձեր, զի բազով զգնականութեան ողորմածաբար կարկառեցիք առ ժողովուրդն իմ, որ կալ լելս կորստեան և ներշնչումն առ դաշնակից Պետութեան Գերմանական, առ Թիւրքիա, ունիչիք, զի վախճան տանջանաց և անչափ վշտակրական մարտիրոսութեան Հայ ժողովրդեան դիցի: Ելս ի վիճակէս միմիայն հնարաւորութիւն ի հայրենիս և ի յարկս բնակութեանց իրեանց կրկին լարձն առնուլ տեսանեմք և տէր ամ(ենայն) սեփականութեան իրեանց լինելն գտանիմք: Արդ Մինչ ցայդ ի տես մեծագոյն վտանգի, որ առաջի ժողովրդեանս, միմիայն հնարաւորութիւն շուտափոյթ ներմուծութեան ցորենոյ և այլոց հացահատիկաց կարէ փրկել ի սովատանջ մահուանէ զնոսա:

Հայցելով զԱստուածային օրհնությունն ի գլուխ Ձեր Կայսերական Մե-
ծությանն և Օգոստոսիսո ընտանեացո
կամ մշտամոռունչ աղօթարար՝

(ստորագրություն Հայրապետի)

ԳԷՈՐԳ Ե.

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԵՒ ԿԹՂԿԱՍ. ԱՄ(ԵՆԱՅՆ) ՀԱՅՈՑ

1918

Յուլիս 21/եզ. 3

ի Ա. Էջմիածին

(կնիք)

ԱԳԱՊԻ ՆԱՍԻՊԵԱՆ

Պատմական գիտություններու դոկտոր

1915 ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՑԻ ՀԱՅԱՍՏԷՐՆԵՐԸ

Որքան տարիները կ'անցնին Քասներորդ դարու առաջին ցեղասպանությունէն, Թուրքիա այնքան աւելի կ'ուրանայ իր գործած ոճիրը: Քաղաքական եւ տնտեսական նշկատումներով ոչ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ ոչ ալ Խորհրդային Միութիւնը ցարդ պաշտօնապէս ճանչցած են 1915—1920-ի Եղեռնը: Թրքական կառավարութիւնը, թուրք պատմաբաններ եւ իրենց արքանեակները կը համարձակին մոյնիսկ յայտարարել թէ «ցեղասպանություն չծրագրուեցաւ կամ չհրահանգուեցաւ Օսմանեան կառավարութեան կողմէ եւ ցեղասպանություն չգործադրուեցաւ»:

Թէ՛ ջարդերու պատմությունները մեծ մասամբ հնարուած են հայ ազգայնական առաջնորդներու կողմէ Փարիզի եւ Լոնտոնի մէջ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին եւ տարածուած Անգլիական գաղտնի սպասարկութեան կողմէ. թէ 1915-ին Կայսրութեան հիսսիս-արեւելքը ապրող հայեր ապստամբեցան Օսմանեան կառավարութեան դէմ, որ պարզապէս տեղափոխեց հայերը պատերազմական գօտիէն դէպի կալսրութեան միւս մասերը:

Դժբախտաբար այսօր այս տեսակի խեղաթիւրումներով ընցուն աւելի մեծ թիւով գիրքեր կան Արեւմտեան գրադարաններուն մէջ Հայկական հարցին մասին, քան ճշմարտութիւնը բացայայտող ուսումնասիրություններ: Այս լուսին տակ որքան մեծ ճշանակություն ունի այս գիտածողովը կազմակերպուած Մայր Հայրենիքին մէջ

Հայաստանի Գիտություններու Ակադեմիային կողմէ: Թուրքիան 1915-ի ցեղասպանությունը կ'ուրանայ գործածելով պետական իր բոլոր միջոցները: Ատեն է, հետեւաբար, որ Հայրենիքի եւ Սփիւքի գործակցութեամբ մէջտեղ գայ Հայկական Դատի հետապնդման համահայկական Մարմին մը, որ կազմակերպուած կերպով եւ կեդրոնացած ճիգով աշխատի ճշմարտութիւնը բացայայտել մեր մոր սերունդին եւ աշխարհի հանրային կարծիքին համար:

Ցեղասպանությունը ոճիր մըն է մարդկության դէմ: Այսօր, շատ հակիրճ կերպով կը փափաքիմ ներկայացնել Անգլիացի մարդասէրներու—կարգ մը մտաւորականներու եւ եկեղեցականներու մտածումները մեր Եղեռնին մասին եւ իրենց կազմակերպություններուն գործունէությունները: Թուրքեր միշտ ալ քաղաքական նկատումներ վերագրած են Դաշնակիցներու այն ատենուան պետական անձերուն հակաթուրք արտայայտութեանց: Կ'արժէ ուրեմն գիտնալ թէ մարդասէրներ, որոնք մուսաւագոյն չափով քաղաքական ճնշումներու ենթարկուած պէտք է ըլլան, ինչպէ՛ս տեսած են այդ օրերու դէպքերը: Ի՞նչ սկզբնաղբիւրներ կան մատուաւրներու արխիւներուն մէջ:

Օրինակի համար, Ռէնտլը Տէյլիտարնի՝ Անկիլիքան եկեղեցիի պետ Գէֆօրպլըրիի Արքեպիսկոպոսին անձնական թուղթերուն մէջ բազմաթիւ նամակներ կան որոնք

լիովին կը հերքեն թրքական այն պատճառաբանությունը թէ 1915-ի տեղահանությունները եւ ջարդերը զինուորական միջոցառումներ էին ձեռնարկուած պատերազմի ընթացքին հայ ժողովուրդին աչալէս կոչուած «դատաւանություն» առաջք առնելու համար: Պատերազմը պատճառը չէր 1915-ի ցեղասպանության: Արեւմտահայաստանի ամայացումը ընկերային, տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներու վրայ հիմնուած եւ Երիտասարդ Թուրքերուն կողմէ նպատակադրուած որոշումի մը գործադրությունն էր՝ ստեղծելու միատարր ընկերություն մը կայսրության սրբտին, կեդրոնական մասին վրայ, ուր հայ ժողովուրդին համար տեղ չկար: 1910-ին արդէն Անգլիոյ Դեսպանը գրեր էր թէ Երիտասարդ Թուրքերու քաղաքականությունը «ոչ-թուրք տարրերը թրքական սանդի մը մէջ ձեռնել էր»²:

Երբ Թուրքիոյ տնտեսական քայքայումը փնտրելու վրայ աւելցաւ Պաքստանէն պատերազմներու նուաստացումը եւ Թուրքիա ստիպուած ընդունեց 8 փետրուար, 1914-ի հայկական Բարեկորդումներու ծրագիրը, մթնոլորտը հայերու նկատմամբ աստելութեամբ թունաւորուեցաւ:

1913-ի դեկտեմբեր 10-ին, Գէորգըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, հիմնուելով իր ստացած շատ մը նամակներուն վրայ, Անգլիոյ Արտաքին Գործերու նախարարին գրեց թէ Թուրքիոյ Հայերը իրենք զիրենք վտանգի մէջ կը գտային, թէ սպառնական նամակներ դրկուէր էին Ազգային Պատուիրակության նախագահ Պողոս Նուպարին եւ Հայոց Պատրիարքին: Արքեպիսկոպոսը ներկայեց նաեւ հետեւեալ յատկանշական արարքերով ինքն իր նամակէ մը՝ գրուած Պոլսոյ մէջ ապրող հայ բժիշկի մը կողմէ.

«Թրքական թերթերը միաձայնութեամբ կը յայտարարեն թէ իրենք պիտի չընդունին Երրոպական հակողություն եւ այլն. եւ կը սպառնան բնաջնջել Թուրքիոյ մէջի բոլոր հայերը եթէ 6 մեծ պետությունները համարձակին ճնշում բանեցնել թրքական կառավարության վրայ»³:

Վերոյիշեալ վկայությունները կը փաստեն թրքական թշնամություն մը հայերու նկատմամբ 1914-էն առաջ եւ մեծ չափով կը հերքեն թրքական շինծու պատճառաբանությունները հայ ժողովուրդի դատաւանության նկատմամբ:

Անգլիոյ մէջ հայ ժողովուրդին ճակատագրով հետաքրքրուող մարդասերներու պատճառները թերեւս իրարմէ տարբեր էին, բայց յաճախ իրարու յարակցում: Ումանք, Ազատական աւանդութեամբ, Ե-

րոպան եւ մասնաւորաբար Անգլիան քաղաքական պատասխանատու կը նկատէին հայ ժողովուրդին դժբախտութեան համար Պերիսի Դաշնագիրէն վերջ: Մտաւորականներ եւ պատմաբաններ կը ցաւէին որ Արեւմտեան Ասիոյ ամենէն հին քաղաքակրթութեան ազգերէն մէկը կը տառապէր: Քուէքքըներու մօտ աւանդություն մըն էր չարչարուած համայնքներուն օգնել: Իսկ Անգլիքան եւ միւս եկեղեցիներու պաշտօնեաները կը հիմնային քաղաքական կորովին վրայ երկրի մը որ առաջին քրիստոնէայ պետությունը եղեր էր եւ որ դարերու Մահմետական տիրապետութեան տակ, մերժեր էր իր հաւատքը ուրանալ:

Այս մարդասերներուն եւ իրենց պատկանած խմբակցութեանց թողութիւնը, մտերմօրէն գրուած նամակները կը վկայեն թէ բոլորն ալ համոզուած էին որ 1915-ի դէպքերը ծրագրուած եւ գործադրուած ցեղասպանություն էին:

Այս մարդասերներուն ամենէն ականատըն էր Լորտ Մէյմս Պրայս, մեծ մտաւորականը, քաղաքագէտը եւ լեռնագնացը, որ չափազանց մօտէն կը ճանչնար հայերը: 1876-ին ան մագլցեր էր Արարատի գագաթը եւ իր տպատրոպությունները գրեր «Անդրկովկաս եւ Արարատ» գիրքին մէջ: Ան միշտ հիացող մը մնաց հայերու ուշիմության, աշխատասիրութեան եւ տոկունության:

Պրայս առաջինն էր որ Անգլիական Խորհրդարանին մէջ Անգլիոյ եւ համաշխարհային հանրային կարծիքին նկատողութեան ընթաց 1915-ի «սարսափելի ջարդեր»-ը: Ամբողջական պատասխանատւութեամբ եւ հեղինակութեամբ իր դիրքին որպէս նախագահ Բրիտանական Ազգութիւնին եւ որպէս նախկին պետական նախարար, Դեսպան Միացեալ Նահանգներու եւ որպէս քաղաքացիական օրէնսգիտութեան ուսուցչական Օքսֆորտի համալսարանին մէջ, անձ մը որուն վստահեցիկութիւնը միջազգային կշիռ ունէր, Պրայս Հոկտեմբերին յայտարարեց թէ համաձայն իր ստացած տեղեկություններուն 1915-ի մալիսէն մինչեւ հոկտեմբեր 800 000 հայեր բնաջնջուէր էին եւ ասիկա հաւանական թիւ մըն էր որովհետեւ գործադրուած աւարքը եղած էր «աւելցած բացարձակապէս կանխամտածուած եւ համակարգուած (սխտեմատիկ)»⁴:

Չանագան առաջնահերթ աղբիւրներէ, մանաւանդ Ամերիկացի միսիոնարներէն ստացած իր տեղեկությունները հաւաքելով, Լորտ Պրայս, օգնութեամբ Օքսֆորտին պատմաբան Արնոլտ Թոմպսիի եւ թերեւս

քաղաքներում Անգլիական կառավարության, 1913-ին խմբագրեց վաերագրական գիրք մը **Օսմանեան Կայսրության մէջ Վերաբերումը Հայերու Ակառմամբ 1915—1916-ին**, որ, ինչպէս ինք ըսած է, «Վաերական արձանագրութիւն մըն» է 1915-ի պատահարներուն «պատմական ճշմարտութեան ի խնդիր»:

Նօրը եւ Հարլըս Պաքսթըն եղբայրները, մտաւարկաւ, մարդասիրութեամբ տոգորուած հայաւերներ էին, որոնք կը ճանչնային հայերը շատ մօտէն: 1913-ին երկու եղբայրները միասին զացեր էին թէ Թըրքահայաստան եւ թէ Ռուսահայաստան ուսումնասիրելու հայերու պայմանները: Հայերու ուրիշ մէկ ջատագովն էր օրիորդ Էմիլի Ռոպինարն: Ան Հայաստանի մասին իմացեր էր իր հօրմէն, մէկը Լոնտոնի Ազատական **Տէլի Դիմագր** թերթին խմբագիրներէն: Խստաբարոյ անձ մը, օրիորդ Ռոպինարն կը պնդէր թէ գիտնայ ոճիրի մը մասին եւ մասնակից ըլլալ զայն ծածկելու ինքնին ոճիր մըն էր:

Անգլիոյ մէջ 1915—1920-ի շրջանին ամենէն գործօն եւ ազդեցիկ քաղաքական խմբակը Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէն էր, բաղկացած շարք մը Անգլիացի երեսփոխաններէ եւ մտաւորականներէ: Ատենապետն էր մարդասիրութեամբ եւ հայաասիրութեամբ տոգորուած Ընտրքըն Ռիլերմա: Բրիտանական Հայաստան Կոմիտէն Հայաստանով հետաքրքրուող եւ հայ դատին մոտիկուած ընտրեալ խմբակ մըն էր: Ան ընդհանրապէս չաշխատեցաւ ըլլալ զանգուածային մարմին մը եւ չկազմակերպեց զանգուածային ցոյցեր: Բայց ջանաց տեսակցութիւններով, յուշագիրներով, յօդուածներով եւ Անգլիական Խորհրդարանին մէջ յայտարարութիւններով ազդեցութիւն բանեցնելով քաղաքական վարկ ունեցող ազդեցիկ անձնատրութիւններուն վրայ:

Քաղաքական ճնշումի այս կազմակերպութենէն զատ կային նաեւ քարեախրական, մպատամատոյց կազմակերպութիւններ, որոնց մպատակն էր օգնել թըրքանակ կեղեքումներու եւ անգթութեանց հայ գոհներուն: «Քուէյքըրներու Կրօնական Ընկերութեան Հայկական Բաժինը» 1881-էն սկսեալ բժշկական խնամք, կրթութիւն եւ ձեռագործի ուսուցում հայաջութեր էր Պոլսոյ մէջ եւ 1922-էն վերջ՝ Գորֆուի մէջ: Իր տարեկան տեղեկագիրները, Պոլիսէն դրկուած, ունին պատմական արժէք: Օրինակի համար 1915-ին գրուած ձերբակալութեանը մասին «Երեւելի հայերու, որոնցմէ ոմանք կախաղան հանուած էին քա-

ղաքին մէջ, ուրիշներ աքսորուած եւ սպաննուած ճամբան»: 1919-ի Մայիսին Անն Հարիս Պոլիսէն գրեր էր «անգթութեան ահաւոր հեղեղին» մասին որ տեղացի հայ ազգին վրայ: 1919-ին օրիորդ Պըրճես, դարձեալ Պոլիսէն, գրեր էր թէ Անգլիոյ մէջ մարդիկ պէտք է գիտնային թէ կիներու, մանուկներու եւ ծերերու վրայ գործուած ոճիրները, չափազանց սարսափելի կարագրուելու համար, «ցաւալիօրէն ճիշդ» էին: Որբուկներէն ոմանք, գեղեցիկները, փրկուեր էին մահէն, հաւաքուեր եւ տարուեր մահմետական տուններու մէջ: Բայց հասարակ դէմքով մանուկները եմթարկուեր էին ամենէն ցաւալի տեսակէն դաժան մահուան:

Քարեախրական կազմակերպութիւններուն բոլորն ալ տարիներու ընթացքին իրենց զնահատելի բաժինը բերեր էին հայկական գաւառներու մէջի թշուառութիւնը ամոքելու: Սակայն մինչեւ 1915 մեծամասնութիւնը հայ ժողովուրդին ապրեր էր իր հողերուն վրայ եւ դրկուած մպատոյց օգնել էր վերականգնելու հայերու ստերուած օճախները: Ինչ որ եզակիօրէն դաժան էր 1915-ի ջարդերուն եւ տարագրութեանց պարագահին ալ էր որ ամբողջ Բնիկ հայ ժողովուրդը արմատախիլ եղաւ իր պարսկեական հողերէն եւ շարտուեցաւ հովերուն եւ աւազներուն:

Գոյութիւն ունեցող մպատամատոյց կազմակերպութիւնները հնարատրութիւնը չունէին յաղթահարելու այս հսկայական գործը: Հետեաքար անհրաժեշտութիւնը զգացուեցաւ հիմնելու Համա-Անգլիական կազմակերպութիւն մը՝ «Հայ Գաղթականներու (Լոնտոնի Քաղաքապետին) Ֆոնտը» 1915-ի հոկտեմբերին, երբ իմացուեցաւ թըրքահայաստանի յուրերուն «սարսափելի» էութիւնը: Բացման հանդիսութեան խօսք առին Լորտ Պրայս, կարտիսալ Պօնն եւ Լոնտոնի Քաղաքապետը որ դիմեց երկրի քաղաքացիներու քարեախրութեան որովհետեւ ներկայինը հաւանաքար «մեծագոյն ջարդն էր որեւէ երկրի մէջ կամ որեւէ ցեղի որ երբեքիցէ արձանագրուած ըլլար»: Ֆոնտը շուտով ունեցաւ 5000 կանոնաւոր մոտիւրամներ եւ Գրասենեակ մը:

Ֆոնտին սերտօրէն եւ գործօն կերպով օգնեցին շատ մը եկեղեցականներ: Անկիքան եկեղեցիի պետ Գեմթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը Հայերու եւ քրիստոնէայ Աստրիներու ջարդերը թըրքական կապրութեան մէջ կարագրեց որպէս ոճիր մը, որ իր «տարողութեամբ եւ սարսափով» հաւանաքար մնանը չունէր աշխարհի պատ-

մույթեան մէջ: Ծառ մը եկեղեցիներու մէջ հանգանակութիւններ կազմակերպուեցան ինչպէս, 1916-ի Փետրուար 6-ին, որ ամբողջ երկրին մէջ նկատուեցաւ «Հայաստանի Կիրակի»⁹:

1916-ին երբ Ռուսական բանակները Թուրքիա մտան եւ գրաւեցին Էրզրումն ու Մուշը, գաղթականներէն ոմանք սկսան վերադառնալ: Հայ Գաղթականներու (Լոնտոնի Քաղաքապետին) ֆոնտը դրկեց թժշկական դարմանում կազմակերպող խումբ մը, որ նախ այցելեց Հայկական որբանոցները Պաքոյի մէջ եւ Թիֆլիս: Խումբին անդամներուն ժօրճ Լոյս Հօգքիմի անձնական նամակները, մտերմօրէն գրուած իր կնոջ եւ եղբօր, կու տան վաւերական եւ սրտանկիւ պատկերը հայ գաղթական մանուկներուն որոնք «կատարելապէս համըր» դարձած էին սարսափի ազդեցութեան տակ: Թիֆլիսի մէջ մանկանոցը կը ներկայացնէր «ամենատխտոր» տեսարանը¹⁰:

Հայկական Եղեռնին նոյնպէս անդրադարձած են ժամանակակից պատմաբաններ, որոնցմէ պիտի յիշեմ մտածումները միայն Ծ. Փ. Կուրի և Հարութ Թէմիլբրիի, այնպիսի կշիռ ունեցող պատմաբաններ, որոնց վստահեցաւ Անգլիոյ Արտաքին Գործոց նախարարութիւնը՝ խմբագրութիւնը «Անգլիական վաւերացողութեան պատերազմի ծագումի մասի 1898—1914» գործին՝ 11 հատորներով: Հանրային հաւաքոյթի մը ընթացքին Կուր հայերուն 1915-ի պատահարները կոչեց պատմութեան արդի կամ թերեւս ուէ ժամանակաշրջանի «մեծագոյն տառապանքները»¹¹: Իսկ Հարութ Թէմիլբրիի, ուսուցչապետ Գէմպրի-ճի և 1933—34 թուականներուն նախագահ Միջազգային Պատմագիտական Համագումարին, Հայկական հարցին անդրադարձաւ իր և Ա. Կրանթի «Երոպա 19-րդ և 20-րդ դարերուն 1789—1932» գիրքին մէջ:

Իր ուժեղ անհատականութեամբ եւ պատմական վաւերացողութեան արժեւորելու գրեթէ անգերազանցելի փորձառութեամբ, Թէմիլբրիի որոշապէս պիտի չընկրկէր իր վճիռը տալու Հայկական հարցին նկատմամբ: Ազգայնական թուրքերուն վրայ դրաւ ան մեղադրանքը այնպիսի ջարդերու եւ անգոյթութիւններու «որոնց նմանը վաւերական ակամատեաներ ասկէ առաջ երբեք պատմած չէին»: Էնվեր-Բեմալի փորձը «բնաշնչելու» ամբողջ ազգ մը ոճիր մըն էր «բացարձակապէս աննախադէպ պատմութեան մէջ»¹²:

Իրենց խիղճին հաւատարիմ եղող մարդասէրներու եւ մտատրականներու այս

վկայութիւնները կը փաստեն թէ 1915—1920-ի ջարդերու եւ տեղահանութիւններու պատմութիւնները ոչ չափազանցութիւններ են ոչ ալ հնարուած Դաշնակիցներու կողմէ քաղաքական նկատումներով: Այս միջոցառումներու նպատակն էր «մաքրագործումը» ցեղին, բառ մը երեք անգամ գործածուած մէկ էջի վրայ ժամանակակից Ուիլսոնը 2րդի կողմէ¹³, կամ ամալացունը Արեւմտահայաստանին, որուն անդրադարձաւ Արտաքին Գործերու Նախարար Լորտ Գըրզըն Լօզանի մէջ, երբ շեշտակի հարցոց Իսթթ Ինթօնիի՝ թէ Փոքր Ասիոյ Հայ բնակիչները «իրենց զին» սպաններ էին թէ կամաւոր կերպով փախեր»: Ինչո՞ւ հարկը հազարաւոր հայեր հիմա փախստական էին աշխարհի բոլոր երկիրներուն մէջ¹⁴:

Չափազանց շատ են Հայկական ցեղապատմութեան ակամատեաններու եւ ժամանակակիցներու սարսափի վկայութիւնները: Այսօր, 75 տարիներ վերջ ամէնէն սարսափելի թերեւս այն է, զոր Ռէնոլդ Տէյլիտարը, Գէնթըրպրիի Արքեպիսկոպոսը մարգարէացումով մը գրած է, իր հաւաքածոյին մէջ տակաւին գոյութիւն ունեցող շատ թանկագին թողոյթի մը վրայ: Կը թուի թէ ան մօթեր առած էր կարեւոր եղոյթի մը համար զոր պիտի ընէր Լորտերու Պալատին մէջ: Նախադատութիւն մը Արքեպիսկոպոսի մօթերէն կը կարդացուի:

«Իմ վախս այն է որ պատմութիւնը այս սարսափներուն եւ ՄԵՐ ԽՈՍՏՈՒՄՆԵՐԸ կրնան մոռցուիլ համաձայնութեան մէջ»:

Յատկանշական է որ «մեր խոստումները» բառերը ընդգծուած են երկու անգամ¹⁵:

Արդարեւ, հակառակ հայասէրներու բուռն ջանքերուն, պատերազմէն վերջ արդարութիւն չտրուեցաւ հայ ժողովուրդին: Դաշնակիցները, դժբախտաբար, բայց բնականաբար, առաջնորդուեցան միայն իրենց նեղ ազգայնական շահերէն: Մոտորոսի Զինադադարով, կնքուած 1918-ի Հոկտեմբերին՝ չափաւորաբար Թուրքիոյ եւ յաղթական Դաշնակիցներուն, բայց մասնաւորաբար Անգլիոյ միջեւ, ոչ միայն Հայկական Նահանգները ձգուեցան թրքական իշխանութեան տակ, այլ նաեւ գեներներու եւ բանակներու զինաթափում մը չպարտադրուեցաւ հոն: Գաղթական հայեր երբեք չկրցան վերադառնալ իրենց հօրենական օճախները:

Զինադադարը բուռն կերպով քննադատուեցաւ հայասէրներուն կողմէ: Լորտ Պրայս դատաւարուեց զայն որպէս «խոշոր սխալ մը... որուն պայմանները գրուեց

էին քիչ մտածումով եւ առանց կանխատեսութեան» այնպիսի առեւ մը երբ Թուրքիան «Դաշնակիցներու գոյթին եկթակայ էր»: Ու վշտացած անցնուց. «Թուրքներուն շնորհիւ աւանդութիւն մնալու դրութիւնն է... որ զիրենք հակամետ կ'ընէ անձնատուր ըստ իրենց հին վայրագութեան»¹⁶: Զինադաշարին ձախողութիւնն էր որ յետագային կարելի դարձուց Քեմալական յարձակումը Երեսնի Հանրապետութեան վրայ 1920-ի աշնան, մինչդէռ 1918-ին թուրքերը, ըստ «ընդհանուր վկայութեան» գաղութներու նման հլու էին, Ասի. Զէյմալըզ, Հարպըրտ կրթութեամբ զաւակը Գանատացի Միսիօնարի մը, որ գրեթէ իր ամբողջ կեանքը Թուրքիոյ մէջ անցուցած էր, գրեց Պոլիսէն¹⁷:

Հակառակ պատերազմի ընթացքին Թուրքահայաստանի ազատագրումին նկատմամբ Անգլիոյ եւ Դաշնակիցներուն ըրած բազմապիսի խոստումներուն Սերի Դաշինքը թուրքի կտոր մը միայն մնաց, իսկ Լոզանի Դաշնագիրը «Հայաստան» բառն իսկ չունեցաւ: Անգլիա հրապուրուեցաւ Միջագետքին վերջինն ունեցած քարիւղին, բամբակի դաշտերուն եւ Պարսից ծոցին վրայ իր ունեցած ռազմական դիրքին համար: Բայց ըստ Անգլիայի հայաւերներուն, այս տեսակի բնական առանելութիւններ եւ բնական հարստութիւններ չկային Հայաստանի մէջ¹⁸: Չունենալով բնակչութեան խոշոր թիւ որ Մեծ Պետութիւններուն համար կը նշանակէր շուկայ: Անգլիոյ Աշխատաւորական Կուսակցութեան Միջազգային Հարցերու Խորհրդաւոր Մարմինը, մեծ մասամբ բաղկացած մտաւորականներէ, 1919 նոյեմբերին ցաւով պիտի մարգարէանար թէ անհաւանա-

կան էր որ ռեւէ Մեծ Պետութիւն Հայաստանի վրայ հովանաւորութիւն մը (մէնտէյթ) ընդունէր, որովհետեւ ատիկա պիտի ըլլար «պարտաւորեցնող բեռ մը եւ ոչ շահաւոր»¹⁹:

Էմբլի Ռուպինսըն նոյնիսկ իր ստողութիւնը կորսնցուց, դառնացած որ Դաշնակիցները ամէն բան կ'ընէին տնտեսական գիշումներ ապահովելու համար, փոխանակ իրագործելու Թուրքահայաստանը ազատագրելու իրենց խոստումները: Ան ցաւով գրեց թէ ծովակալ Գոյալի Զեպորը եւ իր Ամերիկեան ընկերութիւնը կարգադրութիւններ կ'ընէին երկաթուղաշինքն օգտագործելու եւ հանքահորեր փորելու «Հայերու սեփականութեան վրայ»: Ուրեմն թուրքերը Դաշնակիցներուն կողմէ արտօնուէր էին տարագրելու եւ սպաննելու հալերը եւ յետոյ ալ աւելցնէր սեփականութեան վրայ իրաւունքներ ծախելու Ամերիկացիներուն²⁰:

Անգլիացի հայաւերներուն արխիւները ցոյց կուտան թէ ժողովուրդներու մէջ մարդաւերներ եւ քրիստոնէական կրնան գրողուիլ բայց մարդաւեր եւ քրիստոնէայ պետութիւն կամ մարդասիրական եւ քրիստոնէական բաղաքականութիւն գոյութիւն չունին:

Միւս կողմէ, այս արխիւները ցոյց կուտան նաեւ, թէ հակառակ պատերազմին վերջ իրենց զգացած դառն յուսախաբութեանց, Անգլիացի հայաւերները ունեցան ուրախութիւնը, Հարպըրտ Թէմպլըի բառերով, որ ցեղասպանութեան դաշին նպատակը ձախողած էր «գերմարդկային հաստատաւորութեանը շնորհիւ հայ ժողովուրդին»²¹:

ՆՈԹԵՐ

1. Setting the Record Straight on Armenian Propaganda Against Turkey, Publ. of Assembly of Turkish-American Associations (Washington, D. C., 1982), pp. 4—8. «A Message to Members of the European Parliament...» in *The Guardian*, 16 July, 1987, p. 9.

2. British Documents on the Origins of the War 1898—1914 (BDOW), IX, I, p. 207, Lowther to Grey, 6 Sept. 1910.

3. Davidson Papers, Box on Armenia, Archb. of Canterb. to Grey, copy, 10 Dec. 1913.

4. Hansaru, 5th Ser. 1915, XIX, cols. 774, 1001.

5. Parliamentary Papers, 1916, XXXIII, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915—1916, pp. XVI, XXI.

6. Ararat (London), vol. I, No. 2 (Aug. 1913), pp. 40—42.

7. Religious Soc. of Friends, 033.3 Friends Armenian Mission Reports for 1915, 1918—1919. Friend of Armenia, New Ser. No. 73 (June, 1919), p. 9.

8. See Akaby Nassibian Britain and the Armenian Question 1915—1923 (1984), p. 63.

9. Ibid., p. 64.

10. Hodgkin Papers, Journal, f. 12, Hodgkin to Robin, 24 Apr. 1916; f. 20, Hodg-

gkin to Mary, 28 Apr. 1916; Hodgkin Papers, Hodgkin to Mary 30 June 1916; *ibid.*, 2 July 1916.

11. Aram Raffi (ed.), *Armenia and the Settlement* (London, 1919).

12. Grant A. J. and H. Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 5th edn. (London, 1939) pp. 567—71.

13. Winston Churchill, *The World Crisis—The Aftermath* (London, 1929) p. 405.

14. *Parliamentary Papers* 1923, vol. XXVI, pp. 178—179, 211—212, Conf. of Lausanne, 12, 13 Dec. 1922.

15. Davidson Papers, Box on Armenia, 'House of Lords' paper, 17 Dec. 1919.

16. *Contemporary Review*, vol. 119 (May, 1921) pp. 578—580. Bryce Papers, UB 25, Bryce to Scott, 28 Dec. 1921.

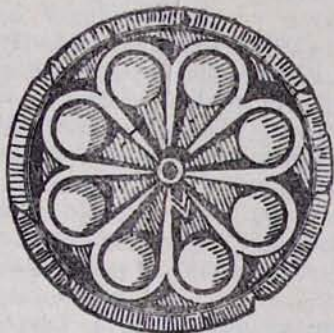
17. Bryce Papers, UB 67, Chambers to Bryce, 14 Oct., 1919, 6 Apr. 1921.

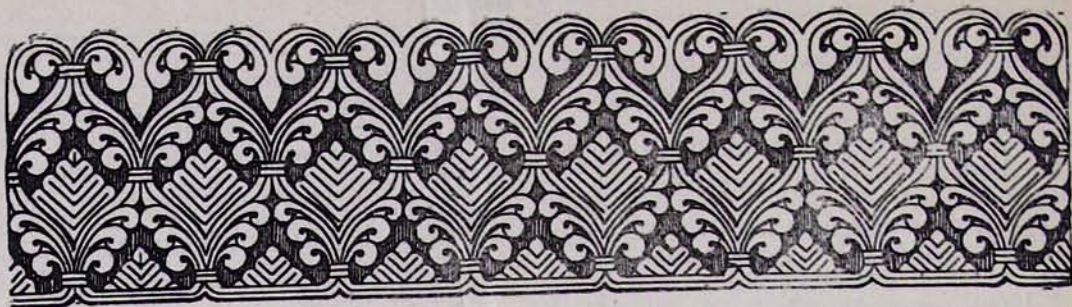
18. Akaby Nassibian *Britain and the Armenian Question 1915—1923*, p. 265.

19. *Labour Party Advis. Committ. on Internat. Quests.* No. 103, Nov. 1919.

20. Lambeth Palace Library. Douglas Papers, vol. 61, ff. 105—107, 109, Robinson to Douglas, 3, 12 June, 1923.

21. Grant and Temperley, *Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (1939), pp. 567—571.

ՀԱՄԱՐՁՈՒՄ ՂԱԶԱՐՈՍՅԱՆ

ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՍԱՀԱԿ Բ-Ի ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻԼԻԿԻԱՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սահակ Բ Խաչալյանը (1849—1940 թթ.) 1902 թվի հոկտեմբերի 12-ից գլխավորեց Կիլիկիայի կաթողիկոսությունը: Հովվապետության ամբողջ շրջանը համընկավ հայության տառապանքի բազմամար փուլերով, որոնց հաղթահարման համար պահանջվեցին ոչ միայն գերմարդկային ճիգեր, այլև բանիմացություն, համբերություն և քաղաքական հեռատեսություն:

Իր հովվապետության երկար տարիների ընթացքում Սահակ Բ-ը երեք անգամ ապրեց հայ ժողովրդի տառապանքներից: Նա դեռ չէր հասցրել ամոքել հայ ժողովրդի վշտերն ու վերքերը, ավարտել Կիլիկիո Աթոռի բարեգործումն ու նրա հեղինակության իրավական ճանաչումը, երբ սև թուխները պարտեցին Կիլիկիայի երկնակամարը: Ծերունազարդ հայրապետը մարգարեաբար հայ ժողովրդին ահազանգում էր. «Փորձիր կոնստանդ. նոր արհաժիրանաց ամպեր կկուտակվին և մերկ ու անոթի ժողովուրդը սպանդանոց պիտի առաջնորդվի»:

Զարմանալի կանխատեսությամբ առկա այս խոսքերը դժբախտաբար իրականություն էին դառնալու: 20-րդ դարի սկզբին

Օսմանյան կայսրության տարածքում բռնկվեց խոշորագույն իրադարձությունը՝ 1908 թ. երիտթուրքական շարժումը, որը դավաճանելով իր իսկ հռչակած «մարդասիրական» գաղափարներին, 1909 թ. ապրիլի 1-ին (նոր տոմարով՝ 13-ին) կազմակերպեց Ադանայի նահանգի ամբողջ տարածքի հայերի կոտորածը, որը մեկ ամսում խեց 30.000 անմեղ կիլիկահայերի կյանքը²:

Հայությունը մեծ հույսեր էր տածում 1912—1913 թթ. հայկական պատերազմում Օսմանյան կայսրության պարտության ներկայումս: 1912 թ. ցոլեմբերի 10-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն կոնդակով Պողոս Նուպարին նշանակում է կաթողիկոսական պատվիրակ, որն իր հերթին ստեղծում է Ազգային պատվիրակություն: Վերջինի խնդիրն էր «մատուցանել ներկայացուցչաց, դեսպանաց և նախարարաց եվրոպական պետությանց զաղերս և զտեղեկագիր, բացատրել նոցա գիրավագորկ կացություն տաճկահայոց...»³:

Սուաշին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Համաձայնական պետություն-

² Յ. Պ. Պողոսյան, Հաճընի ընդհանուր պատմությունը և Գողան-դաղի հայ գյուղերը, Լուսնաշեն, 1942, էջ 568:

³ Տե՛ս Հ. Խ. Թոփուզյան, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805—1952), Ե., 1978, էջ 163:

¹ Կիլիկյան կսկիծներ, 1903—1915 (Կիլիկիո Սահակ Բ կաթողիկոսի նամակները և կոնդակները. հրատարակության է պատրաստել Զաքարիա Պրզ-տիկյանը), Բեյրութ, 1927, էջ 73:

ների հետ մշտական կապեր պահպանելու համար Ազգային պատվիրակության նրատավայր է ընտրվում Փարիզը: Պողոս Նուպարի գլխավորած պատվիրակությունը հարցադրումներ է անում և բանակցություններ վարում Անտանտայի տարբեր շրջաններում, այն համոզմամբ, որ պետք է մեկընդմիջ լուծել Հայկական հարցը: «Հայկական հարցի կապակցությամբ թերացումը,—գրում է Ն. Արոնցը,—Եվրոպայի խղճին ծանրացած մի արատ է: Հայկական վերքերի նկատմամբ նրա պահած լուրջամբ չէ, որ կարելի է ջնջել այդ արատը, այն էլ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ հուշակում են աշխարհի վերականգնումը արդարության հիմքերի վրա»¹:

Տիրապետության յոթերորդ տարում երիտթուրքական կառավարությունը ի կատար ածեց խոշորագույն նախնիրը՝ «Հայերի ցեղասպանությունը, որը մարդկության պատմության մեծագույն զանգվածային ոճրագործությունն էր: Այն հավերժական խարանդորդում է Թուրքիայի և Մարդկության պատմության մեջ»²,—գրում է կիլիկիացի հույն պատմաբան Միլտոս Պաղծիլոյուն:

Մահվան քարավաններին մաս էր կազմում նաև ամբողջ կիլիկիահայությունը: Դեպի արևելք շարժվող ընդհանուր հուսահատության և արհաւիրքի մեջ ապրող իր տարագիր ազգակիցներին հուսադրելու, քաջալերելու և օգնություն ցույց տալու համար Կիլիկիայի Սահակ Բ կաթողիկոսը 1915 թ. մայիսի 25-ին դուրս է գալիս Ադանայից և հասնում Հալեպ՝ Մեծ Արհավիրքի առաջին «հանգրվանը»:

Ծերունագարդ հովվապետին արցունքով ու ողբով դիմավորում են տասնյակ հազարավոր կիլիկիահայեր: 10—12 օր տաժարանի հետիոտն «ուղևորությունից» հյուժված տարագիրների համատարած դժբախտության մասին կաթողիկոսը ողբալով գրում է. «Հարուստ, աղքատ, վարժապետ, աշակերտ՝ ամենքն ալ մույն վիճակն ունին: Իսկապես տիեզերական եղբայրություն է»³:

Կաթողիկոսին թույլ չի տրվում շարունակել մահվան ճանապարհներով իր ուղևորությունը: Նա չի տեսնում Հալե-

պից դեպի Բաղդադ՝ 600 կիլոմետր ձգված անապատում՝ Դեյր-Էլ-Զոր Գողգոթայի կիզիչ արևի տակ իր ազգակիցների զանգվածային խաչելությունը: Բայց և այնպես իր տեսած քսումների տեսարանները բավական են լինում, որպեսզի սգակիր կրոնապետը հուսալքված ու ցասումնալից դատապարտի մարդասիրության համար կոչված՝ Արևմուտքում գործող կազմակերպությունները: «Ու՛ր են խաչի ընկերությունները,—գրում է նա,—խաչին գոհվող ցեղի մը եթե ձեռք չերկնցնեն, ինչու խաչի անունը կարատավորեն. վիրավոր կ'սկսեմ. նրախաչ, բարոյապետ, կրոնապետ և մտավորապես վիրավոր մըն է մայ ժողովուրդը»⁴:

Արևմտահայերի զանգվածային նահատակության սև տարում «քրիստոնյա» կոչված ժողովուրդների աչքերի առջև, առաջին քրիստոնյա ժողովրդի «մատուցած մանկությունը, մաքրամաքուր կուսությունը, խայտառակ պատանեկությունը, խանդավառ երիտասարդությունը, խորախորհուրդ ծերությունը»⁵ անլուր տանջաքններով վերանում էր անապատներում...

Համաձայնական պետությունների պարագլուխները ժողովուրդներին խոստանում էին առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հաստատել ազատության և արդարության վրա հիմնված կայուն ու մշտական խաղաղություն: «Պատերազմը պիտի վերջանար խաղաղություն պարգևելով բոլոր ճնշված ազգերուն, որոնց մեջ Հայաստանն ալ պիտի տիրանար իր կատարյալ անկախությանը»,—գրում էր Արշակ Չոպանյանը:

Աշխարհացրիվ հայությունը հավաստում էր, որ այդ պատերազմը իրոք ժողովուրդների ազատության և ինքնորոշման պատերազմ էր՝ ընդդեմ բռնադատողների: Ոչ ոք չէր կասկածում այն բանում, որ «չկա ոչ մի ծիր, որտեղ լինեն այնքան շատ ճնշված ու ստրկացված ազգություններ, որքան կան Թուրքիայում, սուլթանի լծի տակ: Հետևաբար, պատերազմի արդյունքները պետք է գլխավորապես իրենց զգացնել տան ամենից առաջ Թուրքիայում, որտեղ ազատորեն պետք է կիրառվի ինքնորոշման իրավունքը»⁶:

¹ Նիկողայոս Արոնց, Հայաստանի պատմություն, Ե., 1972, էջ 370:

² Մ. Պաղծիլոյուն, Փոքր Ասիայի հույների և հայերի ցեղասպանությունը (հունարեն լեզվով), Աթենք, 1988, էջ 77:

³ Կիլիկյան կակիծներ, էջ 177, 179:

⁴ Նույնը, էջ 198:

⁵ Հայաստանի կոչման, № 34, 1929, էջ 1073:

⁶ Տե՛ս Հուշամատյան մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 831:

⁷ Նիկողայոս Արոնց, Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Ե., 1989, էջ 77:

1918 թ. Հոկտեմբերի 30-ին Էգեյան ծովի Լիմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստի մոտ անգլիական «Ազամեմնոն» հաժանավի վրա կնքված զինադադարի պայմանագրով ավարտվեցին առաջին համաշխարհային պատերազմում Համաձայնական տերությունների և Օսմանյան կայսրության միջև պատերազմական գործողությունները, որոնք ծավալվել էին վերջինի տարածքում:

Կայսրության ոչ մահմեդական ժողովուրդները ոգևորությամբ ընդունեցին ավերիչ պատերազմի ավարտն ազդարարող հաղորդումը, պատերազմ, որի ընթացքում հայ ժողովրդի շուրջ 1,5 միլիոն զավակներ ենթարկվեցին երիտթուրքական ազգայնամուլ-ցեղասպանների բարբարոսական կոտորածին¹¹:

Մուդրոսի պայմանագրով Կիլիկիան անցնելու էր ֆրանսիական վերահսկողության տակ, սակայն Փարիզը կանգնած էր տևտեսական և այլ դժվարությունների առջև, ուստի համաձայնվեց, որ մինչև ֆրանսիական արշավախմբի ստեղծումը, Կիլիկիայի գրավումն իրագործեն անգլիական ուժերը:

1918 թ. նոյեմբերին Կիլիկիայի Մերսին քաղաքում աի դուրս եկավ Անտանտայի «առաջին» տերության՝ Անգլիայի գործը և շարժվեց դեպի Տարսոն, Ադանա և մյուս քաղաքները: Համաձայնական տերությունների գրավման իշխանությունները խրախուսում էին վերապրած հայերի վերադարձը: Արհավիրքի ճանապարհներ անցած ու փրկված կիլիկիահայերը այդ իշխանությունների օգնությամբ և համագործակցությամբ սկսեցին վերադառնալ իրենց նախկին օջախները:

Կիլիկիայի մեծ ու փոքր բնակավայրերում Սսում, Հաճընում, Մարաշում, Այնթապում, Դյորթ-Յոլում, Ադանայում, Տարսոնում և Մերսինում կրկին անգամ հնչում էր հայոց լեզուն, վերստեղծվում էին հայկական դպրոցները և մշակույթի օջախները, վերականգնվում քանդված օջախները:

Համընդհանուր ոգևորության պայմաններում, ուրախության արցունքներով, 1918—1919 թթ. հայրենադարձված 150 հազար հայ տարագիրների թվում էին ոչ միայն Կիլիկիայի, այլև ամբողջ կայսրության նահանգներից տարագրված երբեմնի բազմանդամ հայ ընտանիքների առան-

ձին երեխաներ՝ «10 հազար որբեր, որոնց ծնողները թուրքական վայրագության զոհ էին դարձել»¹²:

Վերջինների նկատմամբ հոգատարության դրսևորումը առաջնահերթ նշանակություն էր ստանում: Ուստի տարագրության դաժան ու անասելի փորձություններով անցած վերապրողները զարմանալի կամքով ձեռնամուխ եղան առաջին հերթին որբացած երեխաների բազմակողմանի օգնությանը:

Հայաբնակ բոլոր քաղաքներում Սահակ Բ կաթողիկոսի հովանավորությամբ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը, քարեհրակյան կազմակերպությունները, ինչպես նաև Եվրոպայի ու ԱՄՆ-ի ազգանվեր անհատները միջոցներ հատկացրին նոր որբանոցների ստեղծման ու ծնողազուրկ երեխաների խնամքի գործին:

1919 թ. վերջին Կիլիկիա վերադարձած «հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ վայրերում. Ադանայում՝ 60 հազար, Հաճընում՝ 8 հազար, Հասան-Բեյլիում՝ 1000, Դյորթ-Յոլում՝ 12 հազար, Օսմանիեում և շրջակայքում՝ 1000, Միսիսում՝ 1200—1500, Աբդողլուում՝ 1000, Ինջիրլիքում՝ 1200, Տարսոնում՝ 3—4 հազար, Մերսինում՝ 2—3 հազար: 50 հազարից ավելի հայեր հաստատվել էին Մարաշում, Այնթապում, Զեյթունում և շրջակա գյուղերում»¹³:

1919 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ադանայում հրապարակված կոնդակում Սահակ Բ-ը դառնությամբ արձանագրում է. «Սիրելի ժողովուրդ, վերապրած ու վերադարձած ձեր ծննդավայրը, մեր ամենուն անցյալ, ներկա ու ապագա փառքն եղող Կիլիկիան. վերադարձ, սակայն, այնքան եղերական, որքան տարագրությունն էր դերաբախտ: Որովհետև մեր վերադարձին գտանք քրտինքով ու արյունով շինված տուններն իսկ քարոքանդ, ձեռատուռն աչքին խաղաղանցած, կենսաբեր ու հացառատ արտերն ու անդաստանները կորդացած ու խորդացած, կրթարանները թուերու օթևան, նվիրական տաճարները սրբապղծված»¹⁴:

Ինչպես ասվեց, վերադարձած աքսորականները ամբողջովին զուրկ էին գոյության միջոցներից: Նրանց պահպանված

¹² Մ. Պաղծիլյոյու, Աշվ. աշխ., էջ 253:

¹³ Ռ. Գ. Սահակյան, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան, 1919—1921 թթ., 1970, էջ 121:

¹⁴ Ս. Սահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր, 1934, Անթիլիաս-Լիրան, էջ 56:

¹¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов (Под ред. М. Г. Нерсисяна), 2-е доп. изд., Е., 1982, стр. 11.

տներին, արհեստանոցներին և ունեցվածքին տիրել էին հիմնականում կայսրության խորքերից վերաբնակեցված թուրքերը: Միայն վերապրածները կարող էին պայքարել իրենց ունեցվածքի համար, որովհետև երբեմնի հայերով բնակեցված տների սեփականատերերի ճնշող մեծամասնությունն այլևս գոյություն չուներ:

Սակայն այդ սակավաթիվ աքսորականների արդարացի պահանջն անգամ ամենուր հուզումների տեղիք էր տալիս: Հատկապես շրջանային կենտրոններում թուրքերի և հայերի միջև տեղի ունեցած զինված ընդհարումներ, մանավանդ երբ վերջինները զայրույթով ու դառնությամբ տեսնում էին, որ ազատ շրջում էին իրենց ազակիցների կոտորածն ու ոչնչացումը զրիսավորողները:

1919 թ. հոկտեմբերի 25-ին անգլիացիները տարահանում էին Մարաշը, Այնթապը, Քիլիսը և այլ բնակավայրեր, որոնք միաժամանակ գրավվում էին ֆրանսիական զինված ուժերի կողմից: Վերջին պարագան է՝ ավելի արագացնում էր հայերի վերադարձը հատկապես այն առումով, որ Ֆրանսիան երաշխիքներ էր տվել Կիլիկիային ինքնավարություն տալու մասին: Նվազ դեր չէր խաղում քրիստոնյա և քաղաքակիրթ Արևմուտքի հանդեպ սին վրտահոությունը: «Թշնամական գրավված հողերի բարձր քոմիսեր» ֆրանսիացի զբնդապետ Էդ. Բրեմոնը իրեն անվանել էր «Կիլիկիո վարչապետ», իսկ «խաչերության ու լկումի ահավոր շրջանն վերջ, անոթ, որ կիսավեր գետնում էին կյանքի փոթորկայից դուռներում առջև, կսփռվելին հայրենի անկախության երազով...»¹⁵:

Կիլիկիայի ընդարձակ տարածքում՝ չորս հարյուր կիլոմետր երկարությամբ շրջանում, որն ընդգրկում էր Մերսինից մինչև Ուրֆա քաղաքները, տեղաբաշխված էին ֆրանսիական դրոշի տակ գտնվող 3 ֆրանսիական, 3 սենեգալյան, 3 այժիրյան, 3 հայկական և 1 սիրիական զնդեր: Ընդամենը 20 հազար մարդ:

Հայերի աջակցության դիմաց Համաձայնականների «երկրորդ» պետությունը՝ Ֆրանսիան, խոստանում էր գրավման գործողության հաջող ավարտից հետո Կիլիկիան հանձնել հայերին: Այդ կապակցությամբ Ֆրանսիայի ծերակույտի արտաքին գործերի հանձնաժողովի ընդունած որոշման մեջ ասվում էր. «Ֆրանսիան դաշնակիցների համաձայնությամբ պետք է ա-

պահովի ճնշված ժողովուրդների ազատությունը և ամենից առաջ Հայաստանի և Ասորիքի ազատությունը»¹⁶, իսկ Սիրիայում և Կիլիկիայում Ֆրանսիական Հանրապետության Գերագույն քոմիսեր գործավար Անրի Գուրոն հավաստում էր. «Կիլիկիան հայուն դարավոր հայրենիքն է: Կիլիկիան ազատագրվեցավ հայ կամավորներուն թափած արյամբ, ուստի Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլա»¹⁷:

Դյուրահավատ հայ ժողովուրդը դժբախտաբար հավատաց Արևմուտքի մամն հավաստիացումներին: Կիլիկիայի հայերը, հույները և այլ քրիստոնյա փոքրամասնությունների հետ, իրենց կիսավեր եկեղեցիներում և եկեղեցիների ավերակների վրա սգահանդեսները վերածում էին գոհաբանական աղոթքների՝ ի փառս հայ ժողովրդի «նոր փրկարարների», իսկ բաց հավաքավայրերում և ուղղակի փողոցներում տարերային միտինգներ էին տեղի ունենում, ճառեր ու երգեր էին լսվում:

Ոգևորված հայերը լծվեցին վերաշինական ծավալում աշխատանքների, որպեսզի «Տավրոսը Մասիսին կապող և հայ արյունով գեղազարդված ծիածանը, ի սիրտուրս աշխարհի ցրված Հայության համար ըլլա Ավետյաց երկիրը՝ Ամրոջական և Անկախ Հայաստան առաջնորդող սյունը»¹⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, հայությունը վերացնելու և ազգաբնակչության համամասնությունը բիրտ ուժով փոխելու թուրքական քաղաքականությունը Կիլիկիայում հաջողություն չունեցավ: Զեղասպանները չկարողացան երկրամասում բնակվող հայերի թիվը պակասեցնել, քանզի եղեռնից հետո այն աճել էր կայսրության այլ վայրերից տարագրված ու վերապրած հայերի հաշվին:

Մահակ Բ կաթողիկոսի մտահոգությունների մեջ առաջնահերթ տեղ էր գրավում հայոց լեզվի ու դպրության սիստեմի ստեղծումը: Նրա հովանավորությամբ գործում էին նախկինում գոյություն ունեցող բազմաթիվ, ինչպես նաև նոր բացված սակավաթիվ հայկական դպրոցները, ազգօգուտ հաստատությունները, բնակավայ-

¹⁶ Գ. Բ. Ղափիջանյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին, Ե., 1986, էջ 74:

¹⁷ Տե՛ս Անդրանիկ Կենդան, Սոցիալ-դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցությունը և Կիլիկյան ինքնավարության ակտը, Բեյրութ, 1958, էջ 280:

¹⁸ Մահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր..., էջ 63—64:

¹⁵ Սոկրատ Թերզյան, Հանրի ուրամյա դյուցազնամարտը, Բուենոս Այրես, 1956, էջ 192:

րենք ու տնտեսությունները: Հատկապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում լուսավորության ցանցի խնդիրներին: «Տարագրության և ջարդի չորս տարիներու ընթացքին ամենամեծ ահալոր հարվածը կրողներն էին մին եղավ հայ դպրոցը: Նոր սերունդն շատեր այդ տարիներու ընթացքին զուրկ դարձան և դաստիարակություն, թափառական անապատներու և օտար երկիրներու մեջ մոռացան նույնիսկ իրենց մայրենի լեզուն, և հարկադրվեցան որդեգրել օտար լեզուներու գործածությունը»¹⁹:

Աղքատության և տառապանքի պայմաններում ապրող կիլիկիահայերի ավագ սնունդի մեծ մասը անծանոթ էր հայկական այգուրենին, քանզի «թուրքը պարտադրած էր իր լեզուն, արգիլած էր մերը, վարած էր թրքացումի քաղաքականություն ու մեր մեկ մասը ջարդերեն առաջ ենթարկած էր սպիտակ ջարդի»²⁰:

Այնուամենայնիվ, թուրքախոս այդ հայերը չէին մոռանում իրենց ազգային ավանդույթները և, չնայած նյութական ծանր պայմաններին, իրենց երեխաներին ուղարկում էին կաթողիկոսի հովանավորությամբ ստեղծված հայկական դպրոցներ: Սահակ Բ-ը իր քաղաքացիական առաջին պարտականություններից էր համարում օգնությունը «վիրավոր թոշնոց նման փողոցներու և աղքատներու մեջ թափառող բուրավոր անպաշտպան, ընտանեզուրկ որբերու և որբուհիներու երամակներուն»²¹:

Տարագրությունից վերադարձած, «մեռած կարծված հայը ուտելու հաց չունեի, հագվելու հագուստ չունեի, բայց ուներ հոգեկան անհուն պահանջ, հոգեկան սնունդի պահանջը»²²: Անհրաժեշտ էր առաջին հերթին վերականգնել ոչ միայն դպրոցները, այլև եկեղեցիները, ազգային ու մշակութային օջախները:

Կաթողիկոսի կոչով, եղեռնական մղձա-

վանջից վերապրողները, նախքան իրենց ավերված տունն ու տնտեսությունը վերականգնելը, ձեռնամուխ եղան իրենց ամենից շատ տառապած զավակների՝ որբ և անօգնական մանուկների կրթության ու դաստիարակության օջախների՝ դպրոցների ու որբանոցների ստեղծմանը:

Կիլիկիահայության տագնապալի օրերին ծերունազարդ կաթողիկոսը միջոցներ էր ձեռնարկում ժողովրդի վերքերը դարմանելու համար: Այդ նպատակով նա 1919 թ. փետրվարին նյութական միջոցների հանգանակություն է ձեռնարկում Կահիրեում:

Սահակ կաթողիկոսը ֆրանսիական իշխանությունների հետ քանակցություններ էր վարում երկու մեծ դժվարությունների հաղթահարման համար: Դրանցից առաջինն էր «վնասուց հատուցման կենսական խնդիրը, կարենալ անհրաժեշտ դրամագլուխ, գործիք և արդր ու եզներ ունենալու համար, և մյուսն է տեղ-տեղ տիրող հիվանդագին ու անապահով դրությունը»²³:

Մուդրոսի զինադադարից հետո անցած մեկ և կես տարում Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը փորձում էր եզրակետ գրտնել «մի կողմից Թուրքիայի բաժանման նախկին համաձայնագրերի և մյուս կողմից հույների, հայերի, արաբների և քրդերի պահանջների միջև: Մինչ քարտեզի վրա հողատարածքներ էին բաժանվում և պետություններ էին ստեղծվում, բուն Թուրքիայում քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը փոխվում էր»²⁴ անընդհատ: Փարիզի և Բե դ'Օրսեի նիստերի դահլիճների և Կիլիկիայի միջև հեռավորությունը օրեցօր մեծանում էր, չնայած Ֆրանսիայի ու Անգլիայի միջև 1919 թ. սեպտեմբերի 15-ին ստորագրված համաձայնագրով Կիլիկիայում անգլիական զորքերին փոխարինում էին ֆրանսիական զորքերը:

(Շարունակելի)

¹⁹ Նույնը, էջ 58:

²⁰ Թ. Թորանյան, Մարաշի Ազգ. Մարտպան կեդր. երկսեռ վարժարանը 65 տարի հայ սերունդներու ծառայության մեջ, Հայկա, 1988, էջ 18:

²¹ Տե՛ս Կիլիկյան կսիծներ, էջ 97:

²² Թ. Թորանյան, նշվ. աշխ., էջ 18:

²³ Սահակ Բ կաթողիկոս Կիլիկիո, Կոնդակներ և հայրական խոսքեր..., էջ 59:

²⁴ Վ. Թեոդորոպոլոս, Թուրքերը և մենք (հուճարեն լեզվով), 1988, Աթենք, էջ 102:

«ЭЧМНАДЗИН»
ОФИЦИАЛЬНЫЙ ЖУРНАЛ ЭЧМНАДЗИНСКОГО КАТОЛИКОСАТА
(АПРЕЛЬ 1990 г.)

1. Армения—боль и любовь человечества (редакционная)—(стр. 3—5).

2. Пасхальная проповедь Католикоса всех армян Вазгена I в Кафедральном соборе Святого Эчмнадзина, 15 апреля 1990 г. (стр. 6—7).

3. Энциклика Католикоса всех армян Вазгена I по случаю 75-ой годовщины Геноцида армян, 3 марта 1990 г., № 1671 (стр. 8—10).

4. Церковная хроника Первопрестольного Эчмнадзина за апрель месяц (стр. 11—12).

5. Архивные документы 1912—1920 гг. об

армянской действительности из Государственного Архива Армении (стр. 13—44).

6. Н. Тер-Микаэлян—Один из исторических энцикликов. Помещена энциклика Католикоса всех армян Георга V от 3 августа 1918 г., направленная императору Германии Вильгельму II (стр. 45—49).

7. Агапи Насипян—1915 г. и английские арменофилы (исследование)—(стр. 50—55).

8. Амбарцум Казаросян—Патриотическая деятельность Католикоса Киликийского Домна Саака II и армянский народ Киликии (исследование)—(стр. 56—60).

„ETCHMIADZIN“
OFFICIAL MONTHLY OF HOLY ETCHMIADZIN
(APRIL 1990)

1. Armenia: Pain and love of humanity (editorial)—(pp. 3—5).

2. Sermon of Holy Easter of His Holiness Vasken I, Catholicos of All Armenians, given in the Holy Cathedral of St. Etchmiadzin, 15-th April 1990 (pp. 6—7).

3. Encyclical of His Holiness on the occasion of the 75-th anniversary of the 1915 Genocide, 3-rd March 1990, No 1671 (pp. 8—10).

4. Divine liturgy services and sermons delivered in the Holy Cathedral and descriptions of the church festivities in the Holy See, during the month of April 1990 (pp. 11—12).

5. Archival documents of 1912—1920 about the Armenian question from the archives of the Armenian Republic (pp. 13—44).

6. N. Der Mikaelian—«A historical encyclical». Encyclical of Gevorg V, deceased Catholicos of All Armenians, dated 3-rd August 1918, addressed to the emperor of Germany Wilhelm II (pp. 45—49).

7. Akaby Nassibian—The year 1915 and the British armenophiles (study)—(pp. 50—55).

8. Hambartzoom Ghazarossian—The patriotic activity of Sahak II, deceased Catholicos, and the armenians of Cilicia (study)—(pp. 56—60).

„ETCHMIADZINE“
ORGANE OFFICIEL DU SAINT-SIEGE D'ETCHMIADZINE
(AVRIL 1990)

1. **Editorial:** «Arménie: peine et amour de l'humanité» (pp. 3—5).

2. Homélie de Sa Sainteté Vasken Ier prononcée le 15 avril 1990 dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine à l'occasion de la fête pascale (pp. 6—7).

3. Encyclique No 1671 de Sa Sainteté publiée le 3 mars 1990 à l'occasion du 75e anniversaire du génocide de 1915 (pp. 8—10).

4. Brèves informations concernant la célébration des saintes messes, les sermons prononcés à cette occasion et d'autres cérémonies religieuses qui ont eu lieu dans la cathédrale de Saint-Etchmiadzine au cours du mois d'avril 1990 (pp. 11—12).

5. Documents des années 1912—1920 relatifs à la question arménienne provenant des archives de la République d'Arménie (pp. 13—44).

6. **N. Der-Mikaéljan**—«Une encyclique historique» (l'encyclique du 3 août 1918 du feu catholicos Guévorg V adressée à l'empereur d'Allemagne Guillaume II (pp. 45—49).

7. **Akaby Nassibian**—«L'année 1915 et les arménophiles anglais» (étude)—(pp. 50—55).

8. **Hambartzoum Ghazarossian**—«L'activité patriotique du feu catholicos Sahak II et les Arméniens de Cilicie (étude)—(pp. 56—60).